

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО і ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Ч:2.

ПАРИЖ

1949.

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

ЗМІСТ:

І. Борщак: Україна в Парижі. Національна Бібліотека. — **О. Оглоблин:** До питання про автора «Історія Русов». — **В. Ч-о:** Національна позиція М. Коцюбинського. — **Ю. Сірий:** Велетень української науки. (Уривок зі спогадів про М. С. Грушевського). — **М. Андрусак:** Микола Шаповал і Галичина. — **Б. Крупицький:** Проблема простору в східно-європейських війнах новітніх часів. — Митрополит Євлогій про українські справи. — Україна в американській «Білій Книзі». — **Ю. Шерех:** Польська мова в Україні в XVI-XVII стол. (Пам'яті Антуана Мартеля). — **Д. С.:** Українські думи французькою мовою. — Григор Орлик у домі Гете. — Сергій Дяглев і Василь Горленко. — Наполеонівська мапа 1812 р. — Вольтер. — Листування Романа Роллана і Люї Жіллі. — **Документи:** Пилип Орлик і Іван Скоропадський. — Французькі відгуки на проголошення незалежності України. — **Забуті сторінки:** В. Мова-Лиманський. Лист з Закарпатської України. — **Про згаданих:** Н. Д. Агатангел Кримський. — **І. Борщак:** Борис Нольде. — **Науково-культурна хроніка:** «Книги биття українського народу» в Сорбоні. — **Наші відгуки.** — Огляд і рецензії. — **Українка.**

SOMMAIRE:

E. Borschak: L'Ukraine à Paris. La Bibliothèque Nationale. — **O. Ohloblyn:** L'auteur de «L'Istoriia Rusov». — **V. Tch-o:** M. Kocjubynskij patriote ukrainien. — **Ju. Siryj:** Souvenirs sur M. Hrouchevskij. — **M. Androussjak:** N. Chapoval et la Galicie. — **B. Kroupnyckyj:** Le problème de l'espace dans les guerres modernes de l'Europe orientale. — **E. Borschak:** Le métropolitain Euloge et les problèmes ukrainiens. — L'Ukraine dans le livre blanc américain. — **Ju. Cherekh:** La langue polonaise en Ukraine aux XVIe-XVIIe siècles (à la mémoire d'Antoine Martel). — **D. S.:** Les dums ukrainiennes en français. — Grégoire Orlyk dans la maison de Goethe. — Serge Diaguilev et Vasy! Horlenko. — Voltaire. — Correspondance entre Romain Rolland et Louis Gillet. — **Documents:** Philippe Orlyk et Ivan Skoropadskij. — Echos français sur la déclaration de l'indépendance ukrainienne. — Un article oublié de V. Mova-Lymanskyj. — Nécrologie: N. D.: A. Krymskyj. — **E. Borschak:** Boris Nolde. — **Chronique:** «Le livre de Genèse du peuple ukrainien» à la Sorbonne. — Nos échos. — Comptes rendus et analyses. — **Ucrainica.**

ЗМІСТ ПЕРШОГО ЗБІРНИКА:

І. Борщак: Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі. — **В. Ватрослав:** «Енеїда» в історії української літературної мови. — Нове погруддя Шевченка. — **Я. Рудницький:** Старо-церковно-слов'янські елементи в українській літературній мові. — **К. Степан Рудавський:** Американець про Україну 1946 року. — Мужній голос на захист покривджених. — Бенеш про слов'янство. — Ернест Ренап. — Французька Академія. — **Документи:** Триста років тому в Україні, за паризькою газетою «Gazette de France». — 1848 рік у Галичині. — Іван Бецький — самовидець лютневих днів 1848 р. в Парижі. — «Діло» шістдесят років тому про смерть Федьковича і ювілей Хрещення Руси. — Невидений лист Л. Старицької-Черняхівської. — **Забуті сторінки:** З брошури М. Драгоманова «Внутрішнє рабство і війна за звільнення». — Про згаданих: Микола Шаповал. — **Науково-культурна хроніка:** «Історія Русів». — VI і VII конгреси візантистів. — **Наші відгуки.** — Огляд і рецензії. — **Українка.**

« У К Р А І Н А »

Українознавчі збірники за редакцією І. Борщака, з участю видатних українських науковців.

Містить ніде недруковані статті й матеріали з усіх ділянок українознавства.

Слідкує за французьким культурним життям.

Переділяється на два збірники за 1950 рік з пересилкою 300 фр.

Гроші надати на поштовеkonto: **C.P. Paris, C. 7247 19.**

Mr. V. OUTOVITCH V. 186, Bd. Saint-Germain, Paris (VIe).

Щоб отримувати матеріали з «України» дозволяється,
але з зазначенням джерела.

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1949.

ЗБІРНИК ДРУГИЙ.

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ

I.

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Ось вже тридцять років, як я живу в Парижі. Найбільша частина цього життя проминула в стародавньому будинку при вулиці Рішельє, в Національній Бібліотеці.

Хоч ще до першої світової війни, я був відвідав цей будинок, але то була лише, так би мовити, візита ввічливості. Справжнє ж моє знайомство з Національною Бібліотекою розпочалося в 1920 р., точніше в п'ятницю 6-го лютого 1920 р. (такі дати завжди нотуються в записнику). Вранці, того гарного, вже весняного дня, я засів у Бібліотеці, як то кажуть, ґрунтовно...

Тепер, раз-у-раз переходячи класичний двір XVII в., не без деякого суму згадую свою далеку вже першу візиту, коли волосся в мене не було ще сиве, коли в душі було стільки гарячої віри в майбутнє, що її життя, як завжди, немилосердно, нищить...

Національна Бібліотека вже в похилих літах: її народження датується XIV віком, коли король Карл V уперше зібрав невеличку бібліотеку, річ ясна рукописну, в Люврі. Ця бібліотека недовго пережила свого господаря. По смерті Карла V-го вибухла, так звана, столітня англо-французька війна, англійці зайняли Париж, і англієць герцог Бедфорд купив бібліотеку Карла V-го за 3323 ліврів, тобто золотих франків.

На початку XVI в., за короля Франсуа I-го, Національна Бібліотека стає на міцний ґрунт. Справжня людина Ренесансу новий французький король любив гарні книжки й дорогі цінні рукописи, що їх він розшукував по цілому світі. Король вмістив бібліотеку в своєму палаці в Фонтенебльо, й це він увів у життя так званий «обов'язковий примірник».

1570 р. Королівську Бібліотеку перевезли до Парижу, куди саме не відомо, але 1595 р., за Анрі IV-го*), маємо вже точну адресу бібліотеки, — це сьогоднішній будинок ліцею «Люї ле Гран» при бульварі Сен Мішель.

1666 р. Кольбер перевіз бібліотеку на її теперішню адресу. Цьому ж Кольберові вона завдячує збільшенням своїх скарбів. Ані він, хоч який

*) Не знаю, як поставляється до цього мої колеги мовознавці, але в цій моїй статті пробую називати французьких королів їх французькими іменами Анрі, Люї, бо не бачу рації вживати однаково чужих для української мови імен Генріх, Людовік... Якщо французького короля Генрі по-українському називати Генріх, то чому послідовно не називаємо Генріхом Барбюса або Людовіком Пастера? ...І. Б.

був ошадний на троші, ані Люї XIV не жалкували засобів на купівлю книжок і рукописів. Це з того часу беруть початок важливіші збірки сьогоднішньої Національної Бібліотеки, як наприклад, збірка графа Бетюна, важлива для історії цілого європейського сходу, звідки й я не раз

черпав для своїх історичних праць. За Люї ж XIV-го започатковано в Королівській Бібліотеці збірку гравюр і естампів, що перетворилася сьогодні у відомий на цілий світ «департамент гравюр і естампів». За Кольбера між іншим придбали (де й коли — не відомо) для Бібліотеки латинську рукописну граматику церковнослов'янської мови, що за автора її був українець Ужевич. У кінці XVII віку Паризька Королівська Бібліотека була вже найкраща в світі.

Французька Револуція виявилася не гіршою долею для Бібліотеки, ніж стара монархія. Все, що можна було врятувати від замкнених монастирів або з skonфіскованих маєтків «емігрантів» — усе це помандрувало до Бібліотеки.

Наполеон з свого боку, сам письменник і навіть бібліофіл, витрачав чимало грошей, щоб зробити «Bibliothèque Impériale» (таке було вже її ім'я) першою в світі...

Досить прочитати сьогодні річні справоздання Бібліотеки, щоб мати уяву про скарби, що зберігаються в будинках при вулиці Рішельє, і що ними сьогодні керує з таким завзяттям Жюльєн Кен, мій колишній співв'язень з німецької тюрми. Не даремно під час обох світових війн усі книжники в світі тремтіли за долю тих скарбів.

Національна Бібліотека ділиться на 4 відділи або «департаменти»: друки, рукописи, медалі, гравюри й естампи. Ось кілька красномовних цифер: друки — 4.500.000 назов, серед них 40.403 комплекти газет, 250.000 мап; рукописи — 139.000; медалі — 250.000; гравюри й естампи — 3.500.000.

Може, не для кожного читача цих рядків ті цифри щось говорять, але для мене вони є живі істоти: в кожному бо зі згаданих відділів — дата мого життя, в кожному з них я перебув чимало часу.

Найдовше «я жив» у «Залі праці», у відділі друків. Не один вже бібліотечний сторож змінився з тих часів, як відвідую «la Nationale». Тепер, коли приходжу туди, здебільшого зустрічаю нові обличчя, але як приємно зустрінути давніх знайомих! І вони теж зустрічають мене, як

приятеля, бо, очевидно, ці «гардієни» знають особисто всіх постійних працівників. Ніколи не забуду зустрічі, що її улаштували мені кілька старих «гардієнів», коли в травні 1941 р., я вперше, після німецької в'язниці, знову прийшов до Бібліотеки працювати...

За перших часів мого життя в «Національній Бібліотеці», я щиро дивувався, як можуть працівники дати собі раду з сотнями каталогів, справжнім лабіринтом у цьому царстві книжок. Скільки часу я втратив (хоч навряд чи слово «втратив» пасує сюди!), доки оволодів таємницею каталогів!

Кого тільки не зустрічав я поміж працівниками в робітні друків! Справжні, поважні ерудити, що сидять тут задля діла й знають ціну часу; секретарі чи секретарки, що вишукують якісь актуальні матеріали для того чи іншого політичного діяча; випадкові зайти — аматори бульварного роману; диваки, що шукають у старовинних книгах джерела замуrowаних скарбів, або як виграти в рулетку... люди різних націй, різних рас, різного віку...

Поміж відомими французькими політичними діячами, що одночасно також є чи були книжники й ерудити, згадую сьогодні померлих уже Люї Барту, Анатоля де Мюссі та живого Едуарда Ерію, — не раз бачив я їх тут за довгими столами читальні.

З іншої ділянки залишився мені в пам'яті якийсь чудний дідусь, що його прізвища так і не знаю. Був він вірмен із Туреччини.

Почалося від того, що раз-у-раз, питаючи в бібліотеці якусь старовинну книжку про Україну, я діставав відповідь, що ця книжка на руках у читача. А книжка ця була така, що могла цікавити лише українець або україніста.

Після довгого дослідження я знайшов таки одного дня в залі того аматора україніки. Був це 70-літній дідусь, колись вельми заможна людина, що втратила цілий свій маєток і всю родину під час якоїсь жадливої різанини, що її турки частенько чинили у Вірменії. Мій новий знайомий жив у Парижі з ласки якогось вірменського добродійного товариства.

-- Що, власливо, цікавить вас у книжках про Україну?

— О, це справа дуже поважна, її я можу дєвірити лише вам, як українцеві... Мій дід на початку ХІХ-го віку жив на Україні, — де саме не знаю, і мав там значні торговельні справи. Через якісь політичні причини він змушений був тікати з України і тоді він заховав свій скарб у землі. Певно, що я знайду сліди цього скарбу в цих книжках про Україну.

Я зразу збагнув, що маю до діла з людиною хворою на розум. Але впродовж щось близько двох років щоденно я бачив мого старого вірмена, що все нишпорив в українці, марно шукаючи там... скарбу свого діда. А одного дня дивак вірмен не прийшов на вулицю Рішельє. Певно, переселився в той світ, де не потребував уже земних скарбів...

Зовсім інша постать був мій приятель з «Національної Бібліотеки», що в ним шість років я працював за одним столом, що з ним ми снідали разом у ресторації, такі в самій Бібліотеці, що з ним ми разом виходили палити пиярку в сусідній садочок «сквер Лювуа», що його так добре знали всі постійні відвідувачі Бібліотеки. Мій приятель, що, сподіваюся, й досі живе в Софії, звався д-р Міхов, прізвище добре відоме кожному бібліографові.

За молодих років, Міхов слухав лекції Драгманова в Софійському Університеті, знів особисто небіжчиною дов'язку Драгманова, Лідю Шіц-

манову й вчився в одній гімназії з Християном Раковським, що його при-
мха історії зв'язала з Україною. Вчений природник з фаху, Др. Міхов
ціле своє життя присвятив бібліографії Болгарії й Балканів, об'їхавши
задля цього всі майже європейські книгозбірні.

До Національної Бібліотеки Міхов приходив перший, а відходив
останній. Мав він свою бібліографічну методу, вельми зручну, що з неї
я потім завжди користався. Між іншим, Міхов уважав, що всі бібліогра-
фічні вказівки 4^о, 8^о... нічого не варті, а розмір книжки треба мірити санти-
метром. Так він і робив. Ані голови, ані довгої бороди Міхова не було
видко через стоси книг, що ними оточував себе.

**

Оповідають, що мешканці Кенігсбергу перевіряли свої годинники,
коли Кант виходив на прохід, бо він робив це щодня тієї самісінької
години. Так і само, коли ви зустрічали, в час сніданку, на мосту *des Arts*,
що веде від Лувру до будинку Французької Академії, літню людину з
баками часів Наполеона III-го, в чорному суворому пальті, з розеткою
Почесного Легіону, з довгим ціпком, — ви могли сміливо наставляти
свій годинник. Було це точно 12 годин 10 хвилин. Бо точно о 12-й годині
Ля Ронсьєр, кустос відділу друків Національної Бібліотеки, залишав своє
бюро, щоб піти на сніданок, і точно за 10 хвилин він переходив міст
des Arts.

Історик географії, автор монументальної історії французької
фльоти, Ля Ронсьєр був відомий в цілій науковій Франції. Цей суворий
на вигляд старий, справжній тип бретонця, насправді був наймилішою
людиною, якщо хтось йому подобався, а подобатись йому не було важко:
досить було для цього займатися історією географії й любити цю ділянку.

Займаючись Боплянном, я мав нагоду ближче познайомитися з Ля
Ронсьєром, що не раз давав мені якусь цінну пораду, а коли одного
разу я міг показати французькому історикові невиданий рукопис про
український берег Чорного моря, що його знайшов я в архіві Морського
Міністерства, ми зовсім заприятельлися. Грішним ділом, не раз я викори-
стовував цю приязнь, щоб одержувати для праці ту чи іншу рідку книгу,
задля чого звичайні працівники змушені робити нудні заходи.

Я був за свідка події, що від неї розпочалася наукова полеміка по
цілому світі, що й досі не скінчилася й, мабуть, так швидко не скін-
читься. Було це на весні 1930 р. Я працював у картографічному відділі
Національної Бібліотеки, що загалом мало відвідується. За довгим столом,
крім мене, працював один лише Ля Ронсьєр. Тихо було, як буває тихо
лише в бібліотеках.

Зненацька — страшний стук по столі. Я здригнув і підвів голову.
Чи це сон? Поважний і статечний Ля Ронсьєр схопився, бігає по залі,
як божевільний і кричить: «*Ça y est*», «*ça y est*». Кидається до мене в
обійми: «*Cher ami, pas de doute...*» (Дорогий друже, немає більше
сумніву...).

Річ бо в тому, що того самого ранку кустос Національної Бібліотеки
знайшов мапу, що нею послуговувався Колумб, коли відкрив Америку...

Незабаром ця мапа з'явилася в розкішному виданні, цілий науковий
світ заговорив про знахідку Ля Ронсьєра...

У травні 1941 р., коли я вперше, після змушеної відсутності, зайшов
до Національної Бібліотеки, Ля Ронсьєр прийняв мене, як сина. Історик
французької фльоти, сам подібний своїм обличчям до колишніх бретон-

ських корсарів, зі сльозами оповідав мені, як загинув у бою з німцями його син, що вів свій батальйон в атаку. Плачучи, говорив мені Ля Ронсьєр про тодішнє приниження його батьківщини, що він її так любив, що він її знав такою могутньою...

А за якийсь час у газетах з'явилася вістка про кінець Ля Ронсьєра. Смерть рідного сина, поразка улюбленої батьківщини — зломили цей могутній бретонський дуб. Не судилося йому дожити до вікопомного дня 25 серпня 1944 р., не пощастило йому чути радісний передзвін усіх паризьких церков, не довелося йому бачити тисячі й тисячі людей, що вітали того самого дня на Елізейських Полях визволителів батьківщини.

**

Найменше мої спомини з Національної Бібліотеки зв'язані з українцями, що жили й діяли в Парижі одночасно зі мною. Одного лише українця частенько я зустрічав у цьому храмі книг і рукописів. Був то Др. Василь Панейко. Скільки разів був він жертвою моїх знахідок, коли я, нестямний з радощів, прибігав до його стола, з тою чи іншою книгою, показуючи йому в ній якусь згадку про наше мизуче! І сьогодні згадую не раз в прийнятним почуттям про ці наші бібліотечні зустрічі...

Проте частіше зустрічав я в Бібліотеці, так би мовити, тіні українців, що до мене там працювали, й ці зустрічі кожного разу зворушували мене до глибини душі.

Переглядаючи одного разу зошити «Французької Газети» за XVII вік, я натрапив на аркуш паперу, що в ньому були виписані українські події з цієї газети. Той, хто робив ці виписки, певно, забув їх, а після того, мабуть, ніхто «Французької Газети» не розгортав. Виявилося, що автором тих нотаток був Ярослав Федорчук, галицько-український журналіст, що, студіюючи в Паризькій «Школі політичних наук», інформував чужинців про українську справу. (Див. «Україна», I, стор. 46). Передчасна смерть не дала йому змоги скористати зі своїх нотаток.

Ось друга «тінь» в Національній Бібліотеці, що вириває в моїй пам'яті, «тінь», що сягає 70-х років минулого віку. Маю на увазі Василя Петровича Горленка, незабутнього автора книг «Южнорусские портреты» і «Українські были», знаменитого стиліста й тонкого знавця мистецтва, що його

Читальня Національної Бібліотеки.

постать і досі так мало висвітлена. Василь Горленко працював у Національній Бібліотеці 1879 року в місяці липні. Є в друках Бібліотеки й речеві пам'ятка про Горленка: це його книжка «Отблески» (1906), що її він подарував баронові де Баеві, французькому археологові, що не раз подорожував по Україні й що з ним Горленко приятелював. Доля схотіла, щоб авторів цих рядків одного дня пощастило натрапити на невидане листування В. П. Горленка з французьким письменником і критиком Дені Рошем, й це листування, коли вийде, кине не одне світло на життя «старого Мазепишця», як любив себе називати небіжчик Василь Петрович.

Працювали в Національній Бібліотеці колись і інші українці. З тих, які залишили сліди своєї праці, що на них ми натрапили, варт тут згадати відомого українського правника зі світовим іменем Богдана Кістяковського († 1919), що працював у бібліотеці 1897 р., Івана Лучицького (1845—1918), великого знавця економічних відносин у Франції за часів старого режиму...

Та найбільшою постаттю, чия «тінь» не раз стояла переді мною в Національній Бібліотеці, була постать Михайла Драгоманова, що завжди працював тут, коли бував у Парижі, в роках 70—90-х. Одного разу Драгоманов займав у читальні крісло № 47.

Колі мені доводилося сидіти на цьому місці, якось мимоволі я відчував силу історичної тягlosti українського руху в Європі. Хай не робить читач з цих рядків несправедливого висновку, що я, мовляв, рівняю себе до Драгоманова, але, *confiteor rem*, не раз з гордістю я думав, що на цьому таки самому місці, де скромний український емігрант ХХ-го віку шукав давніх зв'язків України з Європою, геть півстоліття тому, великий (без перебільшення) Українець-європеєць Драгоманов готував свої славі праці.

Як не згадати тут ті численні приємні дні, коли мені щастило знаходити щось нове для української історії... Кожний, хто мав діло з науковими розшуками, легко збагне мої почуття.

Годі перелічити тут усі такі дні та подати бодай стисло підсумок моїх розшуків, частинно вже видрукованих, а частинно ще досі в рукописах, що чекають друку.

Проте не можу тут не згадати хоч побіжно кілька пам'яток про Україну, що їх я студіював у Національній Бібліотеці: збірка XVII-XVIII в., «Французької Газети», таке цінне джерело задля нашої історії; рукопис «Православного Визнання» Петра Мстиви, що його надіслав до Люї XIV-го Великий Драгоман Порти грек Панаїоті; підпис Анни Ярославни на грамоті в *Collection de Picardie*; герб славного Бопляна, автора клясичної праці про Україну (Рукописний відділ. Збірка *Hoziier*); рукописна стаття Елізе Реклю про українські справи; папери XVII в. дипломатів Шаню, Лякруа, Лінажа, Невілля, де скрізь мова йде про українські справи; перше видання праці Пасторія про повстання Хмельницького; рукопис і видруковану книжку «Історія Козацької війни проти Польщі» королівського радника П'єра Ш'євальє, того самого, що їздив на Україну свого часу й склав умову в Хмельницьким, а згідно з нею той привіз козаків до Франції й бився в армії князя Конде проти єспанців під Дюнкеркеном... Чимало ще інших українських пам'яток розглядав я і студіював за довгі роки моїх мандрювань по залах «Національної Бібліотеки» при вулиці Р'шельє...

До питання про автора „Історії Русов“

У попередньому збірнику (стор. 51-52) була зреферована доповідь І. Борщака на засіданні французького Товариства Слов'язознавства про „Історію Русів“.

Нижче подаємо статтю проф. О. Оглоблина, що, як читачі побачать, є іншої думки, ніж І. Борщак, у питанні про автора „Історії Русів“ і про час її написання.

Надаючи великого значення пам'ятці, що мала такий вирішальний вплив на вироблення української ідеології ХІХ віку, „Україна“ вважає доцільним друкувати матеріали, які висвітлюватимуть це питання з різних поглядів.

Редакція.

Хто написав „Історію Русов“, що її видав 1846 р. О. Бодяньський? Сучасники, будь-що-будь, вважали автором „Історії Русов“ архієпископа Могилівського і Білоруського Георгія Кониського (1717—1795). Цілком зрозуміло, що ім'я Кониського, відомого письменника і вченого, людини, чье політичне обличчя було поза всяким сумнівом в очах російського уряду, а щонайважливіше — давно вже померлої, було абсолютно зручним і для справжнього автора „Історії Русов“ (чи його спадкоємців), і для тих громадсько-політичних кіл, що пустили цей твір між люди, і, звичайно, для видавця цього твору.

Але маска Г. Кониського не могла довго пережити видання твору друком. Мабуть, деякі сумніви були і в самого Бодяньського, коли він, вже після видання „Історії Русов“, дошукувався (1848—1850 р. р.) оригіналу цього твору, причому явно цікавився паперами Полетика (1), а в 1856 році (З. VI.) відписував П. Я. Сердюкову (це він, між іншим, перший висловив думку про те, що автором Літопису Самовидця був Роман Ракушка): „Давай Вамъ-Богъ охоты и терпѣнья доказать, кто былъ творцомъ настоящимъ лѣтописи Самовидца и „Історіи Русовъ“!“ (2). Проте, лише 1865 року М. Максимович перший рішуче висловив проти авторства Г. Кониського.

Тоді, природно, увага дослідників звернулася на друге знамените ім'я, згадане в передмові до „Історії Русов“, — ім'я Григорія Полетики. Треба визнати, що Г. А. Полетика (1723/25—1784) був дуже солідним кандидатом на авторство „Історії Русов“. Один з найосвіченіших людей свого часу, визначний політичний діяч Гетьманщини середини й другої половини ХVІІІ століття, український патріот, що особливо цікавився історією України і чимало працював у цій царині, Г. Полетика, з легкої руки В. Іконнікова (1874 р.) і особливо О. Лазаревського (1891 р.), довгий час вважався безперечним автором „Історії Русов“.

Але „Історія Русов“ різко суперечила і шляхетській ідеології Г. Полетики, добре відомій з його (беззаперечних) творів, і його прекрасному знанню історії України, і, врешті, мала в собі низку нотаток, що могли бути зроблені лише після смерті Г. Полетики, вже в кінці ХVІІІ ст., або навіть на початку ХІХ ст. І коли в 1893 р. В. Герленко висунув гіпотезу про те, що цим „многоталантливимъ анонимомъ“ (слова М. Максимовича (3)) був син Г. Полетики — Ва-

1) «Кіевская Старина», 1896, VII-VIII, стор. 159-162; «Русская Старина», 1888, т. IХ, кв. 10-12, стор. 403.

2) Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго Съѣзда, Черниговъ, 1908, стор. 44.

3) «Чтения въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ», 1887, I, стор. 177.

силь Полетика (1765/67—1845). — ціла низка дослідників визнала його авторство або ж *спільне* авторство Полетик — батька й сина. Проте, аргументи Горленка були недостатні, й заперечення проти авторства Г. Полетики, значною мірою, торкаються також його сина (4). Найбільш характеристичне те, що всі ці гіпотези не були досі органічно пов'язані з самим *текстом* “Історії Русов”.

Були й інші “кандидати” на авторство “Історії Русов” (кн. Ол. Безбородько, кн. М. Рєшнів, Василь Лукашевич тощо), але їхні ймення з'явилися у відповідній літературі привагдно, й жоден дослідник не намагався підтримати ці кандидатури поважними аргументами.

А втім хоч дуже цікаво було б довідатися про ім'я автора, куди важливіше знати, *де, коли і в якому осередку* було створено “Історію Русов”. Розв'язати ці найголовніші питання можна тільки за допомогою самої “Історії Русов”, шляхом аналізу цього твору, і то послугуючися методом *мікроаналізу*. Цю методику ми застосували, вивчаючи питання про автора “Історії Русов”, і дійшли до висновку, що її написала людина, яка не тільки добре знала місто Новгород-Сіверський, але й спеціально ним цікавилася. Автор “Історії Русов” докладно й залюбки оповідає про новгородсіверські події (іноді цілковито вигадані або сфальсифіковані, найпевніше ним самим), добре знає новгородсіверські храми, назви урочищ, місцеві прізвища (їх подано кільканадцять), нерідко перенослячи їх на людей зовсім іншої території й іншого часу, що іноді були просто вигадані автором “Історії Русов”; нарешті, використовує місцеві архівні джерела. Автор “Історії Русов” знав такі документальні та усні матеріали, які можна було знайти саме в Новгороді-Сіверському або в його ближчій околиці (приміром, документи з архівів Новгородсіверського Слано-Преображенського й Батуринського Круницького монастирів, передані після 1786 року до Новгородсіверської Казенної Палати; документ 1636 року про Яна Вронського з архіву Новгородсіверської Дворянської Комісії, куди він був переданий р. 1790; фамільні перекази Худорб тощо), такі історичні та літературні джерела, як, приміром, Історія Архипа Худорби (5), “Описание о Малой Россіи” Григорія Покаса (6), славязвісний “Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей” Семена Діовича, неопубліковані (частково й досі) твори Григорія Полетики, — все твори новгородсіверців (з Новгородсіверського намісництва). Отож, *новгородсіверське походження автора “Історії Русов” і, мабуть, самої “Історії Русов”, є факт цілком безперечний*. (7).

Як відомо, “Історія Русов” не датована (вказівка передмови мала на меті, як слушно каже Лазаревський, лише “мороченьке” читача (8), й не дивно, що час написання її став предметом численних доміселів, але, на жаль, дуже нечислених студій.

Досліджуючи це питання, на підставі аналізу цілого тексту “Історії Русов” та досліджених її частин, ми прийшли до висновку, що вона була написана *не*

4) Поважні заперечення щодо авторства В. Полетики (подав, зокрема, М. Горбань у статті «Кілька уваг до питання про автора «Історії Русов»» («Червоний Шлях», 1923, VI-VII, стор. 146-150. Харків).

5) Див. нашу розвідку «Історія України Худорби» («Краківські Вісті», 1943, ч. ч. 238, 239).

6) Г. Покасові та його творові приділено окремий нарис у нашій праці «Люди Старої України (XVIII ст.)» (Знайдено до друку).

7) Про це докладніше в згаданій праці «Студії над «Історією Русов»» (знайдено до друку), а також у згаданій монографії «Оманас Лобясович (1732—1805) і про-стема авторства «Історії Русов»» (друкується у виданні Української Вільної Академії Наук). Авторсьферат останньої праці, під назвою «Хто був автором «Історії Русов»?», надруковано в «Наших Днях», 1943, XI, стор. 6-7, Львів.

8) А. Лазаревський, Очерки замѣтокъ и документовъ по исторіи Малороссіи, т. I, К., 1892, стор. 48.

раніше 1796 року, а найправдоподібніше — між 1802 і 1805 роками (автор її знає деякі видання 1801 і 1804 років, але, безумовно, не знає одної, важливої для нього праці, що вийшла в світ 1805 року). Ціла аналіза "Історії Русов" доводить, що цей твір був написаний (в його сучасному вигляді) десь у перших роках царювання Олександра I (9).

На підставі всього цього можна вважати, що "Історія Русов" вийшла з кіл українського патріотичного гуртка, який існував у Новгороді-Сіверському й Новгородсіверщині в 1780—1790-х роках.

Старе й тихе сестенне місто — Новгород-Сіверський на початку 1780-х років стає губерніяльним центром нового Новгородсіверського намісництва (1781—1796), до складу якого ввійшли 11 повітів, що розташовані були на території трьох північних, шайбагатших і найкультурніших, полків Гетьманщини — Стародубівського, Ніжинського й (частково) Чернігівського. Отож, у межах Новгородсіверського намісництва опинилися обидві колишні столиці Гетьманської України, стара — Батуринь, з його історичними традиціями українського державництва, й нова — Глухів, з його тенденціями до відновлення гетьманської держави. Відкриття намісництва, з його губерніяльними установами й цілим букетом чиновництва, осередком дворянського "общества", центром нової єпархії, з Головним Народним Училищем і Духовною Семінарією, — все це дуже пожвавило громадське й культурне життя старовинного княжого й козацького міста, перетворило його на культурно-політичний центр усієї північної Гетьманщини.

Не дивно, що тут гуртуються визначні українські культурні й громадсько-політичні сили того часу. Тут жили такі українські діячі, як Григорій Долинський, славнозвічний лідер Ніжинського й Батуринського шляхетства, що року 1767 піднесло вимоги українського автономізму; Павло Корольчевський, причетний до пікінерського повстання 1760-х років; Іван Халанський, директор Головного Народного Училища (згодом — з 1804 року — гімназії), автор проекту про заснування університету в Новгороді-Сіверському; Михайло Марков, відомий дослідник чернігівської старовини; Андрій Рачинський, талановитий український композитор і музика (10); архимандрит Володимир Сокальський, останній архимандрит Запорозької Січі; Варлаам Шишацький, ректор Новгородсіверської Духовної Семінарії, згодом архієпископ Могилівський і Витебський, відомий вчений — богослов, ворог московської централістичної політики щодо української й білоруської Церкви, який виступив 1812 року по боці Наполеона й був за це жорстоко покараний російським урядом (11); священик Андрій Пригара, автор "Особаго или топографическаго описанія города губернскаго Новгородъ-Сѣверскаго" (1786 р.); Федір Туманський, один з найвидатніших представників української інтелігенції другої половини XVIII ст., член-кореспондент Петербурзької Академії Наук і член Російської Академії, член Королівського Пруського Німецького Зібрання й Королівського Геттінгенського Наукового Товариства, відомий письменник, перекладач і видавець кількох журналів, зокрема "Російскаго Магазина" (1792-1794), де було вміщено низку дорогоцінних пам'яток української історії; Архип Худерба, автор Історії України, "очень вольно" проти росій-

9) Цьому питанню ми присвятили розвідку «Коли було написано «Історію Русов», яка ввійшла до нашої збірки «Студії над «Історією Русов» (здадено до друку).

10) Про нього — див. нашу статтю «Андрій Рачинський (До історії української музики XVIII ст.)» («Наші Дні», 1943, IX, Львів).

11) Про нього — див. нашу статтю «Варлаам Шишацький (1751—1820)» («Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії», ч. III, Мюнхен, 1947, стор. 28-33).

ського уряду написаної (12); архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський, колишній ігумен Мотронинського монастиря, знаний з історії Коливіщини; Григорій Полетика; Опанас Лобисевич, український письменник і громадський діяч та інші. Сусіди, родичі, товариші, друзі, зв'язані з Новгородом-Сіверським своїми службовими, маєтковими, родинними справами, вони творили українську громадську думку, яскраво забарвлювали місцеве культурне оточення (13). Це й було оте "українське патріотичне коло", що його існування творчою інтуїцією історика відчув Михайло Грушевський, з повним правом вважаючи представником цього кола Опанаса Лобисевича (14). З цим гуртком, мабуть, була зв'язана закордонна місія В. Капніста 1791 року (15). Саме з цих кіл вийшла згодом "Історія Русов".

Хто ж був, чи, принаймні, міг бути її автором.

На нашу думку, *автором "Історії Русов" був Опанас Кирилович Лобисевич*. Родом (нар. коло 1732 року) з сусіднього міста Погара (Новгород-Сіверський до 1781 року входив до складу Погарського повіту, який р. 1782 був включений до Новгородсіверського намісництва), Лобисевич був щільно зв'язаний з Новгородом-Сіверським і своїми громадсько-службовими справами (Новгородсіверський повітовий, а згодом губерніяльний маршалок шляхетства), і своїми маєтковими та родинними інтересами (власник приміського села Ленькова, що дісталось йому, як віно, за дружиною — Катериною Губчиць). Споріднений з багатьма місцевими шляхетськими фаміліями, Лобисевич був цілком своєю людиною в новгородсіверському суспільстві й жив у 1780—1800-х роках коло Новгорода-Сіверського (на хуторі біля с. Ленькова). Високо-освічена й культурна людина, вихованець Київської Академії й Петербурзького (академічного) Університету, перекладач Петербурзької Академії Наук, Лобисевич мав широкі й дружні зв'язки серед вищої української й російської (петербурзької) інтелігенції, що їх він зберіг до кінця свого життя. Зокрема, він був зв'язаний багатолітньою дружбою з такими діячами, як Григорій Полетика і гр. О. І. Мусін-Пушкін, президент Петербурзької Академії Мистецтв, відомий знавець і видавець українських і російських старовинностей. Довголітній секретар гетьмана Кирила Розумовського, Лобисевич близько стояв до керівних кіл Гетьманщини й упродовж 2 років (1765—1767) подорожував разом з гетьманом в Німеччині, Франції, Італії і, здається, Англії (16).

Не абиякий літератор, автор кількох перекладів з латинського й французького, змішених у петербурзьких журналах 1760—1770-х років, Лобисевич був піонером української національної літератури українською народньою мовою, як автор "Вергілієвхъ Пастуховъ... въ малоросійській кобенякъ передб'ятхъ" (українська переробка славнозвісних "Буколік" Вергілія (17). Зайнятий різними літературно-видавничими планами, він писав у листі з 30. IX. 1794 р. до свого

12) В. Масловъ, Литературная дѣятельность К. Θ. Рылѣева, К. 1912, «приложеніе», стор. 97-98.

13) Новгородсіверському патріотичному гурткові 1780—1790 р. р. присвячуємо спеціальну розвідку.

14) М. Грушевський, Очеркъ истории украинскаго народа, СПб. 1906, стор. 405.

15) Див. нашу статтю «До питання про місію В. Капніста 1791 р.» («Краківські Вісті», 1943, ч. 129).

16) Про цю подорож гетьмана К. Розумовського є цікава розвідка Проф. І. Борщака, «Слідами гетьмана Розумовського у Франції» (надрукована була в XXVIII книзі «Залісок Історично-Філологічного Відділу ВУАН», яка в світ не вийшла).

17) Але тексту цієї Лобисевичевої правесії докі не віднайдемо. (Прям. редакції).

старого київського вчителя — архієпископа Георгія Ковиського (18): “Какъ во всякомъ покровѣ платевъ, такъ во всякомъ нарѣчїи языкъ есть своя краса; а къ тому, когда и дымъ отечества сладокъ, то сія вона благоуханїя мыслей отечественныхъ есть неисладчайшая”. “Для чести нації, матери нашей, всегда у себя природою и ученостію великихъ людей имѣвшей, столько свѣтовъ выпустившей для любимаго нашего отечества, для знающихъ подъ корою престоурѣчїя находятъ драгоценности мыслей”, — Лобисевич мав намір опублікувати українські інтерлюдії Танського до трагедіокомедій Г. Ковиського “Воскресеніе Мертвыхъ”, — “да дастъ величіе Отечеству своему нашъ Плавтъ, нашъ Мольеръ (19), ежели что не болѣ”.

Отже, в особі Лобисевича маємо ідеолога української національної мовою літератури, справжнього “посередника Котляревського (20), предтечу українського літературного відродження XIX століття. Жоден з видатних новгородсіверців наприкінці XVIII ст. не був так близько й такими численними нитками зв'язаний з цим містом, як Лобисевич, і разом з тим ніхто з них не має не тільки більших, а навіть таких прав на авторство “Історіи Русов”, як він. Після короткої служби в Генеральному Суді в Чернігові (1797-1800), Лобисевич вийшов у відставку й останні роки життя (він помер восени 1805 року) провів у своєму Ленькові. Тут, на нашу думку, деє між 1802 і 1805 роками, й була написана “Історія Русов”. (21).

Проф. О. Оглоблин

Національна позиція М. Коцюбинського

Михайло Коцюбинський належить до того покоління українських діячів, що безпосередньо підготували новітню українську визвольну боротьбу. Тільки його літературна творчість своїми суто-естетичними якостями ніби відсунула на другий план питання про його національно-громадські заслуги, що про них рідко коли згадують.

Замолоду найвиразніше виявився у Коцюбинського нахил до громадської діяльності тоді, як він став працювати в фільоксерній комісії, 1892 року. Через працю в фільоксерних комісіях він увійшов до гуртка національно-свідомої й діяльної української інтелігенції в Одесі, що її згуртував головний експерт комісії «старогромадянин» О. І. Погибка. Хоч сам Погибка мав помірковані щодо української справи погляди, але більшість з його молодших співпрацівників належала до відомого «Братерства Тарасівців», що виступило проти «старогромадян» з їхніми більш ніж скромними домаганнями (думки Костомарова про українське пись-

18) Археографическій Сборникъ документовъ, относящихся къ исторїи Северо-Западной Руси, т. II, Вильна, 1867, стор. 147, № 86.

19) Річ ясна, що Тавському, авторові в'ршів у XVIII віці, було далеко до Плавта і Мольєра, але ця нездійснена думка Лобисевича свідчить, що на його погляд великі європейські твори могли з'являтися «селянською», народньою мовою (прим. редакції).

20) Н. Петровъ. Одинъ изъ предшественниковъ И. П. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII вѣка. Афанасій Кирилловичъ Лобисевичъ («Статьи по славяновѣдѣнїю», в. I, СПб, 1904, стор. 57-63).

21) Докладніше про це — в нашій монографії «Опанас Лобисевич (1732—1805) і проблема авторства «Історіи Русов» (друкується). Див. ще нашу статтю «Опанас Лобисевич (1732—1805)» («Літературно-Матковий Збірник», ч. 3, Корсогоен-Кіль, 1948, стор. 3-10).

менство як письменство «для хатнього вжитку», крилатий вислів П. Житецького про те, що «лихо треба переспати»).

Організація ця виникла на Лівобережжі навесні 1892 року. Основниками її були В. Боровик, І. Липа, М. Базько-Базькевич, М. Байздренко. Згодом до «Тарасівців» приєдналися княгиня Є. Тимченко, В. Самійленко, брати Міхновські, а також Віра Дейша, майбутня дружина Коцюбинського. Року 1892 Боровик «завербував» до «братерства» й Коцюбинського.

Основне завдання, що його перед собою ставили «Тарасівці», — це було культивування української нації. «Будьмо скрізь і всюди українцями, — говорили вони. — Розмовляти мусимо тільки по-українськи, виховувати дітей тільки в українському національному дусі в противовагу українофілам, що в них у родинях розмовляли по-російському. Заперечувати скрізь і у всьому українофілів» (1).

На ідейному ґрунті «Тарасівців» зародилась і перша «самостійницька» праця — брошура М. Міхновського «Самостійна Україна», що була видана як перше видання РУГу (1900) у Львові.

Ідейні настави «Тарасівців» повністю засвоїв Коцюбинський. В одному з своїх листів до дружини (з. 16. X 1896 р.) він писав про свою суперечку на теми про самостійність України с російським великодержавником А. Сіземським.

«А це прийшовши додому, знов попав з дощу та під ринву. Розговорилися з бонзою (А. Сіземським, В. Ч.) і межі іншим зачепили британсько-ірландські відносини. Спочатку він був проти британців, сипав загально-ліберальними фразами, а далі й каже, що якби його спитали, то він, яко «русский», не згодився б на волю і самостійність для Криму, Польщі, Кавказу, України. Все це гарні краї і потрібні Росії. І разом з тим запевняє, що росіяни — свободолюбний нарід. Тут я вже (на превеликий жаль) не витримає і налаєв його як слід, аж мій бонза зразу затих, стушувався і тепер весь час старається заглядати й притрусити ліберальними фразами багню нетолеранції, в якому яко «русский» загруз по самі вуха».

Беручи участь у просвітній роботі «Тарасівців» серед робітників комісії, Коцюбинський вів з ними розмови про відокремлення України від Росії, як про це свідчить один із його слухачів — Кузьменко («Коцюбинський говорив про одділення України, щоб президент управляв нашим краєм»). Відгуком цих думок був допис Коцюбинського до «Буковини» за вересень 1896 року «Про пам'ятник Катерині II у Катеринодарі».

Був «Тарасівцем» Коцюбинський і в родинному житті. «Що там синок наш, — писав він у листі до дружини з 9. I 1898 р. — які слова визчив? Не вчїть його тільки по-московському, бо як дитина звикне, то трудно буде відвикнути. Стеж і за Мариною, щоб не вчила бозна яких слів. Хай говорить чисто, краще, ніж їхні батьки...»

Та чи не найяскравіше свідчить про «Тарасівські» погляди Коцюбинського його казка «Хо», що її написав він 1894 року і що в ній, як це показав у статті «Михайло Коцюбинський і Тарасівці» Рябінін-Склярєвський (2), він великою мірою відбив пропрамові тези своєї організації. Знаменно, що «тему і плян» цього твору підказав Коцюбинському керів-

1) Подаємо за статтею С. Козуба «Коцюбинський у братерстві Тарасівців», доданої до VII тому творів Коцюбинського, ДВУ, Харків, 1930 р.

2) Михайло Коцюбинський і «Тарасівці», «Коцюбинський» зб. статтів, ДВУ, 1931 р.

ник організації В. Боровик. «У числі 19 «Зорі», — писав Боровик до І. Липи 1. IX. 1894 р., — буде надруковано нову казочку Коцюбинського — «Хо», присвячену мені, позаяк тему і план подав я. Там випроваджено тип «хвила» (українофіла, В. Ч.) і трохи зачеплено нас (тобто «тарасівців», В. Ч.)».

Ось які, наприклад, думки висловлює один з позитивних персонажів казки: «Будьмо передусім скрізь українцями — чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в своєму краї чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаються лише до челяді... Хай вона бринить і розгортається в родині нашій, у наших зносинах товариських, громадянських, у літературі».

Велике значення для розвитку й поглиблення національно-політичних поглядів Коцюбинського мали його поїздки в Галичину, де він на в'язав тісні взаємини з такими вченими й письменниками, як В. Гнатюк, О. Маковей тощо. Безпосередній зв'язок із життям тодішнього «українського Премонту» зміцнив великою мірою його національну позицію й піддержав його морально. «Гарні у Вас звичаї в Галичині, — писав Коцюбинський до Гнатюка 1911 року, — дістанеш таку картку й вже не почуваш себе самотнім, бачиш, що є люди і ти межі ними людина. Якось тепліше стає». Він ділився з своїми галицькими кореспондентами своїми радіщами й смутком, розповідав їм свої творчі пляни і обговорював політичні питання. Якраз із листів до галичан найбільше й знати його наставу на працю у всеукраїнському засягу. Так, він з обуренням оповідає в листі до Гнатюка з 1905 р. про «одного галицького пола», що висловив був думку в дусі галицького сепаратизму («Україні ми не знаємо і не цікавимося нею»). З другого боку, він (в листі до того ж таки кореспондента, з 1906 р.) (3) засуджує місцеву вузькість наддніпрянської української преси («Вона якась така чудна, така вузька, так не вмє чи не хоче стати всеукраїнською, захопити всі сфери нашого життя, що просто дивуєшся»). Або ще (лист із 1907 р.): «Сподіваюсь, що Ви не будете гніватися на мене за це слово (госпру критику галицьких часописів, В. Ч.), бо, наскільки Вас знаю, специфічно галицький патріотизм настільки ж Вам чудний, наскільки й мені специфічно український». А року 1910 він був висунув навіть (у листі до Гнатюка ж) цікавий проект обміну дітьми на літні ваканції. «Коли ми хочемо, — писав він, — українці російські й галицькі — єднатись, ближче пізнати один одного, край і життя, — треба починати з дітей. У нас виникла думка міняти дітьми на літні ваканції... Дуже й дуже просив би звернути особливу увагу на сей проект — він для нас має велику вагу. Можна б з'єднати в такий спосіб приємне з корисним — і хто знає, які результати принесло б се для нашої будуччини».

Перебування на Капрі зблизило Коцюбинського з російськими письменниками — з М. Горким, з Амфітеатровим і іншими і призвело до численних перекладів його творів російською мовою. Але, зблизившись з цими російськими письменниками, Коцюбинський ані трохи не зраджує своєї української національної позиції. Він не забуває того, що «все ж таки ці люди» національно йому чужі, як про це він писав у листі до І. Шрага 1910 року. Він найрішучіше відхилив пронадлі (бо вигідні) про-

позиції Амфітеатрова й інших писати для російських журналів. Своє становище в цьому питанні він виразно висловив у листі до Е. Чикаленка 1909 року з приводу того, що один український письменник, Винниченко, образившись на українську критику, намірився кинути українську літературу і перейти до російської. «Мені соромно було читати таке. Так наче він пише для критики (яка все ж таки цінить його). Як може говорити щось подібне ідейна людина — не розумію. Хіба він пише тільки для власної приємності, для слави, для похвали? Хіба свідомий українець має право оддати свій талант і свої сили чужому народові? Це щось таке дике, що, повторюю, мені соромно було читати!

Такі — коротко — ознаки характеризують національну поезію цього нашого незрівнянного майстра мистецького слова.

В. Ч-о.

Велетень української науки

(УРИВОК ЗІ СПОГАДІВ ПРО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО)

Нема, мабуть, серед українських працівників пера таких, що принаймні не чули про ЮРІЯ ТИЩЕНКА (псевдонім "Сірий"). Це ім'я для людей, що належали до українського руху за дореволюційних часів, викликає в пам'яті стару вже київську добу, — отже, й українську книгарню і "Літературно-Науковий Вістник", часопис "Село"..., а, головню, численні книжки, що їх видав Ю. Тищенко, який, хоч також є письменник і журналіст, але в історію української культури ввійде особливо як заслужений видавець, у шляхетному розумінні цього слова.

В еміграції, — місце "Сірого" було, звичайно, тут, — Тищенко не втомно продовжував свою видавничо-культурну діяльність. Та от прийшло останнє десятиліття, й наш заслужений культурний діяч, залишивши в чеській столиці своє видавництво й друкарню, мусив іти в світ, на скитання.

Саме недавно дізналися ми з радістю, що Тищенко, перебуваючи в глухому кутку Голштинії, з справжнім козацьким завзяттям здійснив улюблену примовку незабутнього Євгена Чикаленка: "А ти, Марку, грай..."

У далекому закутті, Тищенко створив друкарню-школу, призначену для дітей емігрантів, видав три числа "Літературно-Наукового Збірника", виробив проект Української дитячої енциклопедії, написав і видав "Порадник для робітників пера й друку"...

Від якогось часу Юрій Тищенко пише свої спогади про тих заслужених для нашого народу людей, що їх Тищенко зустрічав на своєму життєвому шляху. Річ ясна, що найбільшою постаттю цих спогадів буде постать Михайла Грушевського, що з ним автор упродовж довгих років співпрацював і був його довголітнім довіреном.

На прохання Редакції "України", п. Тищенко подав для наших читачів уривок з цих спогадів, що є ніби уступом до біографії М. С. Грушевського, цього справді великого мужа України, чия грізна тінь і досі, — 15 років по смерті, — як і колись, за життя, лякає всіх тих, хто виступав проти визвольних змагань українського народу, що, кажучи словами українського патріота початку минулого віку, шукав "свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей".

Редакція

В 1907 році, утікаючи з процесу, що відбувався над активними революціонерами 1905 року, я опинився у Львові, де й познайомився з проф. М. С. Грушевським, що запросив мене до свого приватного помешкання. Жив він у власній віллі коло Стрийського парку, побіч вілли Ів. Франка.

М. С. Грушевського застав я за працею в його кабінеті. Коли я зайшов туди, припроваджений служницею, він стояв за бюрою і щось писав, близько схилившись над паперами. Посередині кабінету стояв великий стіл до писання, який вразив мене своєю ненормальною вишиною, бо стояв на підставках. Пізніше довідався я, що зроблено було це навмисне, щоб площа столу була якнайближче до очей, бо М. С. Грушевський був дуже короткозорий. Поряд з тим столом, стояв ще круглий столик, з парою крісел, на якому в хаотичному вигляді лежали книги, газети й коректурні шпальти. Стіл до писання так само був заложений книгами, бо, як довідався я теж пізніш, на ньому М. С. майже ніколи не писав. Праве все було написане ним за високим бюрою стоячи. Треба дивуватись тому, що поважний вчений міг цілими годинами вистоювати, пишучи свою "Історію України-Руси", чи щось іншого.

Стіни кабінету вченого були заставлені шафами, заповненими книгами. Власна бібліотека його була надзвичайно багата, й брала початок свій від небіжчика батька, який був директором шкільництва в Кавказькій окрузі. Доповнюючи ту бібліотеку, М. С. дивився на неї, як на продовження праці батька, а на корінці кожної книжки ставив навіть батькові ініціали (С. Г.). На вільній від шаф стіні, між двома вікнами, що виходила до городу, висів великий портрет самого М. С., піднесений йому його шанувальниками на одному з ювілеїв. То був образ еліїними фарбами, роботи артиста-малюра Ф. Красицького, правнука Т. Г. Шевченка.

В одному куті стояла канапа, покрита розкішним гуцульським кили-

мом. Підлога ціла теж була заслана українськими килимами. Якийсь затишок і скромність панували в цій кімнаті.

Побачивши мене, професор лишив свою працю й щиро стиснув мені руку.

— Готую спішно статтю для "Літературно-Наукового Вістника", треба б ще сьогодні вислати з пошлішним потягом до Києва. Я дуже перепрошую, аякже, що доведеться вам мене трохи почекаати. Прошу до ідальні. Я там познайомлю вас зі своєю фамілією, — закінчив він, відчиняючи двері до ідальні.

Там зустріла мене його дружина Марія Сильвестрівна й подала руку з милою усмішкою. На моє бажання поцілувати її руку, вона рішуче до цього не допустила. Треба сказати, що в той час це була одна з небагатых жінок, що не любила, щоб їй цілували руки, в чому я пересвідчився пізніше.

Ціла ідальня теж була прибрана українськими стародавніми килимами, що в них М. С. взагалі надзвичайно кохався.

На килимі, що вкривав канапу, сиділа дівчинка років пяти-шести й чимсь бавилась. Дівчинка подала мені ручку зі словами: "Катруся Грушевська". То була донька-одиначка, надзвичайно подібна до свого тата. Пізніше, під керівництвом батька, з неї виробилась неабияка наукова сила в ділянці соціології й фольклору. (1). На жаль, в розквіті своїх наукових сил, була вирвана з життя московсько-більшевицькою владою й загинула десь у петрах Сибіру.

Познайомивши мене з дружиною та маленькою донечкою, Михайло Сергійович повернувся до кабінету докінчувати працю, а ми залишилися в ідальні.

Незабаром він повернувся, бадьорий

1) Авторка славного першого тому корпусу «Українські народні думи», Київ, 1927.

Другий том, уже видрукований, був затриманий владою й, здається, знищений.

та задоволеній, що скинув ще один обов'язок з пліч.

Марія Сильвестрівна накривала стіл до чаю, а я розповідав професорові про свою справу та коротко знайомив його з своїм процесом. Дійшовши до свого життя у Львові й праці в "Дністрі" я одверто признався, що праця та мене цілком не задовольняє, та що я хотів би працювати не над сухими цифрами, а в ділянці чогось живого, ради чого я кинув свою родину й опинився тут.

Професор слухав мене уважно й часто ставив те чи інше питання. Хоч як делікатно він робив це, але я відчував, що досвідчена людина піддає мене іспитові. У розмові не міг я заховати й того, що вже давно хотів звернутися до нього, чи не міг би він дати мені якоїсь праці чи в бібліотеці, чи в якомусь іншому відділі Наукового Т-ва, де він був головою. На жаль, тим часом такої роботи в Науковому Т-ві не було, але він пообіцяв щось зробити для мене.

За чаєм перейшли ми на розмову як я себе почував в Галичині.

Я цілком одверто висловився, що до тутешнього життя я не при звичаївся та навряд чи й при звичаюся.

— Якась непоборна сила тягне мене на рідні землі. Не додому, а на Україну взагалі, — сказав я переконливо.

— А прецінь і тут ви на Україні — зауважив Михайло Сергійович.

— Невже ви, пане професоре, не сумуєте за тими місцями, де народились і виростили? — запитав я його.

— Бачите, дорогий, дитячі роки минули не в Україні, а на Кавказі Там, у Тифлісі, я й гімназію закінчив. Університетські студії покінчив я в Києві, а професорую й працюю тут і Київ, і Львів це ж і є Україна.

Йому дивно було, що я так сумую за рідними місцями, і він зауважив, що ця, локального характеру, хвороба з часом мине.

— А от, що ви далеко від своєї родини, то я вам цілком співчуваю, хоч тут і допомогти чимсь тяжко.

Марія Сильвестрівна чуло вслухувалася в нашу розмову, і я відчував, що вона найбільш бере до серця моє становище.

Я перевів розмову на інші теми й почав розпитувати про справи видавничі. Михайло Сергійович охоче задовольняв мою цікавість. Він був в особливо добром настрою.

Перейшовши до видавання журналу "Літературно-Наукового Вістника", він зауважив, що саме в цьому році друк цього журналу перенесено до Києва, бо зі Львова тяжко рахувати на більшу передплату з Наддніпрянщини. Тепер цей журнал обслуговує цілу Україну. Редакція журналу перебуває у Львові, а технічні виконавці — в Києві. Він саме тепер повернув з Києва, де налагоджував справу кращого ведення друку. На жаль, справа з тамонньою технічною Редакцією не стоїть добре. Головна біда — це брак людей. Тепер там працює фактично дві особи. Вони провадять нагляд за друком, переводять коректуру, ведуть передплату, експедицію й інші дрібні справи. Туди ж тепер переноситься й друк деяких видань Наукового Товариства та Видавничої Спілки, бо звідтіля тяжко розповсюджувати друку на Наддніпрянщині. Хотілося б там і сяку-таку книгареньку організувати для збуту бодай того, що вже видало Наукове Товариство, а головню "Видавничу Спілку".

— Аякже, дорогий, хотілося б усе це зробити, та, на жаль, людей відповідних бракує. Не знати, як то буде далі, бо за якийсь місяць з тих двох, що лишилися в Києві, один має повернути до Львова продовжувати студиї.

Слухаючи це все, я глибоко сумував, що не можу туди повернутись, щоб кинутись до праці в улюбленому мені ділі.

В душі моїй постало настирливе питання: неже ж таки не можна було б повернутись на Україну?

Те, що ворушилось в моїй голові, у Марії Сильвестрівні вилилося в просте природний запит:

— Та невже ж такі пан Салтичинський (я у Львові перебував під тим прізвиськом) не може якось то дістатися до Києва й працювати там? Пречинь то ж далеко від того міста, де він мав свою справу?

По якійсь мовчанці, Михайло Сергійович висловив свій сумнів, щодо такої можливості. Він був би радий привітати мене, молоду людину, до постійної роботи в редакції "ЛНВ", але, на жаль, справа ця не сьогоднішнього дня.

Після першої візити до професора Грушевського, я довго роздумував над тим, чи дійсно не краще було б перебраться під чужим іменем до Києва, де відкривалося широке поле для діяльності. По довгих нарадах з товаришами В. Левинським (2) та д-ром Л. Ганкевичем, (3), а, що найголовніше, при їх товариській допомозі, я здобув собі паспорт галицького зецера П. Лаврова, і вирішив знову звернутися до М. С. Грушевського з пропозицією прийняти працю в редакції "ЛНВ" в Києві.

Як і першого разу, застав я М. С. в його кабінеті за працюю. Він правив якусь пильну коректуру, щоб якнайскорше відіслати її до Києва. Як довідався я від Марії Сильвестрівни, це робив він щовечора, щоб посылка в Києві була отримана вже на другий день рано.

Закінчивши працю, Михайло Сергійович зайшов до покою бадьорий і почав розпитувати мене, що маю нового.

Я докладно розповів йому про свої заходи в справі паспорту й повідомив, що паспорт, навіть з візою, маю вже в кишені. Сказав йому й про те, хто паспорт мені вистарав, та хто його дав.

Вислухавши мене, Михайло Сергійович зауважив, що, скільки він знає, Левинський — людина дуже солідна. Лаврова знає він також, як найкращо-

го робітника в друкарні Шевченка. Тільки треба, щоб справа ця не набрала розголосу.

Я запевнив його, що, поза тими людьми, які брали в цьому участь, ніхто не буде знати про справу.

— Звичайно, проти того, щоб ви їхали до Києва й працювали в нашій редакції, я б нічого не мав. Беру я вас як людину, не розпитуючи, по якому паспорту ви їдете. Від того, як ви будете справуватися в редакції, буде залежати й ваше будуче. Праці там є досить, і то праці, дуже відповідальної. Помимо журналу, друкуються там тепер і інші наші видання й вимагають пильного догляду. Отже, чи можете ви взяти на себе відповідальність, що справа від того не буде теріти?

Тяжко мені було відповісти на це. В справах друзів я нічого не тямив. До того ж, ні правопису, ні граматики української взагалі я досконало не знав. Про всі свої побоювання я сказав професорові одверто.

Якийсь час він ходив в задумі по кімнаті, повторюючи своє звичайне: "Аякже, аякже"...

Нарешті, він сів за стіл і, дивлячись на мене, сказав:

— Воно, пане добродію, не святі горшки ліплять. Маю надію, що ви скоро до всього при звичаєтесь. Все буде залежати від вас. Я не сумніваюсь, що свою повинність ви, як українець, будете виконувати солідно, а головне чесно. До речі, там тепер перебуває в редакції пан Іван Джиджора (4), людина нам близька й відана. Він займеться вами й уведе в курс справи.

Обговоривши всі справи щодо мого виїзду, в дальшій розмові я запитав, чому Михайло Сергійович не взяв до редакції когось з киян, і він, як вже свого співробітника, ознайомив мене і з тою справою.

— На ваше запитання, чому я не взяв до редакції когось з киян, корот-

2) Відомий теоретик УСДП, автор праці «Нарис з історії робітничого руху в Галичині».

3) Один із провідників укр. соц.-дем. партії в Галичині.

4) Український історик і публіцист (1880-1919). Автор праць з історії Гетьманщини XVIII в., як публіцист, підписував свої статті в ЛНВ «Ignatus».

ко зазначу таке: з початком цього року, як я вже вам говорив, переїс я друки "Літературно-Наукового Вістника" до Києва. Зробив я те, виходячи зі всукраїнських інтересів. Я гадав, що кийське громадянство прийме це з великим вдовolenням, але наразився на досить неприємні речі. Частина громадянства моїх намірів або не зрозуміла, або не хоче зрозуміти. Треба вам, як нашому співробітникові, знати, що в Києві 1906 року виходив журнал "Наша Громада". На чолі його стояв Борис Грінченко. Не знаю ближче, як там велась справа, а тільки констатую, що перший рік видання дав великі дефіцити. Як видно, надалі він виходити не міг, хоч і як хотів того Грінченко та його співники. За моїми відомостями, надії на якісь субендії від окремих українських меценатів їх завези. Хоч такі люди на Україні ще не перевелись, але ті люди, принаймні яких я знаю, на журнал, ведений Б. Грінченком, грошей давати не хочуть. На передплату, щоб воно покрила редакційні видатки, при сучасному стані нашого громадянства, теж не можна надіятись. Занадто воно ще кволе, те громадянство, заспане. Словом, якби навіть Б. Грінченко та його співники й спробували провадити далі видання цього журналу, то за пару-другу місяців мусіли б його припинити. Це був би для нас, українців, скандал, а для наших ворогів — зайвий аргумент про штучність українського руху, бо коли нація з сорока мільйонів не може утримати одного журналу, то яка ж то, справді, нація? Шоправда, наш "Літературно-Науковий Вістник" стоїть теж не блискуче: в Галичині до 1907 року він майже не йшов через кордонні труднощі, як сюди також не йшов і журнал "Нова Громада".

Взагалі, штучно поділені кордонами українські землі, не можуть не розділяти, до певної міри, й духово наш великий народ. Почувається ще якась відчуженість між наддніпрянцями й галичанами. Цю відчуженість, як завжди неформальну, треба усувати. А усу-

нути можна тільки великою працею й цільними духовими зносинами. Я вважаю, що одним з найважливіших чинників до цього і є видавання журналу так, щоб він обслуговував ціле наше суспільство. Та й на матеріальний успіх, при такому веденні, маємо більше надій. Коли, наприклад, "ЛНВ" виходить вже другий десяток років і має практику, а головню організований редакційний апарат та кадр співробітників-журналістів, то "Нова Громада" цього ще не мала. Правда, добрі саміри мала вона й має, але цього ще мало. Отже, виходячи з цього й багатьох інших причин, я й настаю на тому, щоб "Видавнича Спілка" перенесла видання журналу до Києва. Тепер справа редагування й обслуги галицьких передплатників провадиться у Львові, а головню праця, технічна редакція й обслуга наддніпрянських передплатників — у Києві. Журнал друкується для обох частин України в Києві, й виходить, так би мовити, двома виданнями. Наклад для наддніпрянців брошурується й виходить як кийське видання, а до Львова видрукуване негайно надсилається в аркушах. Тут для нього друкується тільки львівська обкладинка та провадиться брошуровка й експедиція. Звичайно, треба старатися, щоб експедиція переводилась і в Галичині і в Наддніпрянщині одночасно.

При перенесенні "ЛНВ" до Києва я деклав усіх зусиль, щоб там організувати якнайкраще співробітництво. Відбував там наради з окремими впливовими людьми й журналістами, доводив доцільність і необхідність такого перенесення. Зі мною, нібито, й годився кожний, але, на жаль, певна частина зразу ж повела проти цього вперту боротьбу. Почались нарікання, що Грушевський робить це в конкурентних цілях, щоб уможливити видавання "Нової Громади". Найголовніше ж те, що боротьба ця ведеться скрито, але провадиться вперто, й, часом, захоплює в свої тепста навіть тих людей, які дуже добре розуміють всю вагу цього перенесення. Проти мене

особисто ведеться агітація, нібито я тяжкий для співробітництва, не терплю опозиції, оточую себе такими людьми, які догідливо мене слухають і т. д. Розповсюджують погосос, що перенесенням "Вістника" до Києва я гублю лавіть справу журналістики, бо "Вістник", мовляв, пишеться галицькою незрозумілою для наддніпрянців, мовою й одібе в людей охоту до читання наших журналів. Того ж, що я докладав і докладаю всіх зусиль, щоб співробітниками журналу були наддніпрянські письменники й журналісти, та писали мовою, зрозумілою для найширших кіл читача, ніхто них не каже. Головним же гріхом, то чи не найбільшим, "ЛНВ" — ц його правопис. Це, так би мовити найбільший адут в пропаганді проти "Вістника". При постанові, в 1906 році, на Наддніпрянщині періодичної преси був прийнятий гуртком людей, які починали справу видання, окремий правопис. Не злий по суті той правопис і з ним тимчасово можна було би миритись, до його унормування. Але в Галичині вже від довшого часу існують українські народні, середні, а почасти й вищі школи. Існують такі установи, як "Наукове Т-во ім. Шевченка", "Просвіта" з величезним числом філій, існують різні видавництва та інші установи. Всі вони мають прийнятій і схвалений урядово правопис, і всі українські видання провадяться тим правописом. Перейти відразу до правопису, прийнятого на Наддніпрянщині, просто таки нема змоги. Навіть ученя народньої школи буде вважати нас неграмотними, коли візьме до рук таке видання.

Найбільше наддніпрянцям мулять очі відокремлення в дієсловах частини "ся" та часте, на їх гадку, вживання "і". Чую, що деякі навіть на хресті присягали, що ніколи не будуть того правопису вживати. Відбувалося спеціальні наради в справі тих "страхить". Ставилися навіть такі питання: чи нам з галичанами *побілизися* чи відділити "ся". Хоч у слов'янських правописах і пишеться взагалі в дієсло-

вах "ся" окремо, і тільки в московському пишеться разом, але цього не беруть під увагу. Зрештою, з тим усім можна було б прийти до якогось бажаного кінця. Певне, що ніхто не був би проти того, щоби перевести реформу нашого правопису. Та відразу того зробити не можна. На це треба часу й фахівців.

Отже, як бачите, в Києві атмосфера тим часом не здорова. Я особисто в Києві буваю рідко, так би мовити, нальотами, бо в'яже мене університет та інша робота. Людей тамошніх, а головню їх ставлення до нашої справи, я знаю мало, а головню не можу перевірити. Тому то я й волю взяти до співпраці в київську редакцію людину цілком свіжо, так би мовити, нейтральну. Від вас буде залежати, само собою, як довго така співпраця може бути, — закінчив Михайло Сергійович свої інформації...

Попавши таким чином до Києва, я всіма силами старався виправдати довіру Михайла Сергійовича. Пробув я при редакції довгих шість років. Спочатку був звичайним співробітником, але незабаром став директором, як редакції, так і книгарень, заснованих у різних місцях України. В своїх споминах, які готую до друку, звичайно, перше місце уделено моему співробітництву з цим Велетнем нашої науки. Тут хочу я коротенько подати тільки про те, як працював Михайло Сергійович.

Насамперед мушу зауважити, що в своєму ставленні до людей Михайло Сергійович не був завжди рівний. Але можу сказати, що завжди був одверто прямий, і зміни у відносинах залежали більше від того, хто з ним говорив, або мав щось до діла. Михайло Сергійович дивився на свого співбесідника чи партнера взагалі, як на людину собі рівну, незалежно від того, хто то був за своїм соціальним становищем. В людий шукав він завжди і передусім відданости до тої справи, до якої вона покликана. Коли та людина вживувала покладеній на неї обов'язок чесно й старанно, М. С. Грушев-

ський її шанував і любив. Коли ж ця людина не виконувала взятих на себе обов'язків, то ганьбив її не тільки за очі, а також і при зустрічі з нею. Та воно й не дивно, коли взяти під увагу його ставлення до самого себе.

То був справді зразок праці й акуратності. Вже з шести годин ранку починав він свою творчу працю. В той час, коли люди його віку й стану ще спали в м'яких постелях, Михайло Сергійович стояв вже за своїм високим бюрком і займався біжучою працею. А праці тої було в нього аж занадто багато. Найдивнішим було те, що за свій робочий день він встигав все намічене зробити. Кожну хвилину використовував він якнайпродуктивніше. Навіть ідучи в тих чи інших справах у трамвай, або візником, він використовував час на правку коректури або на перегляд манускриптів своїх співробітників. За шість років близького співробітництва з ним я не можу пригадати ні одного випадку, коли б професор М. С. Грушевський епізнився на призначене комусь або кимсь побачення. Так само не було випадку, щоб епізнився він на якісь збори чи сходина, або наукові засідання. Розмічення порядку денного Михайло Сергійович ніколи не робив наперед, але здавалося, що той порядок денний був у ньому вироблений ще в день його народження. Своім часом він завжди дорожив, хоч під час розмов і здавалось, що його він має аж занадто багато, але ніколи не забирав його іншим. Поза всім тим, він знаходив час і для своєї родини. Я ніколи не забуду тих чудових вечорів, коли Михайло Сергійович, в колі своїх рідних, кривних і близьких людей ділився своїми планами, оповіданнями з минулого, спостереженнями над людьми, та мріяв про прекрасне майбутнє нашого народу, коли він стане на власні ноги. Знаходив він час і для розваг. Його можна було бачити частенько і в театрі (особливо, на прем'єрах), і в опері. Часто саме такі відвідини, які звичайно роблять люди для розваги, давали Михайлові Сергійовичеві багатий матеріал

для його чергової статті в журналі або газеті. Так, наприклад, пішов він одного разу на Страсті до Софіївського собору, і ту урочисту Службу, де читається дванадцять Євангелій про Страсті, поклав в основу одної з найкращих публіцистичних статей в "Літературно-Науковому Вістнику". Стаття та була направлена проти ренегатів українського народу, різних Савенків, (5), Пихнів (6) і до них подібних Іскаріотів-запродавців, якими, на жаль, така багата наша земля. Або хто не пам'ятає тих прекрасних і глибоких змістом нарисів про Італію, які написав він під час спочинкової подорожі по Італії?

Приїзд Михайла Сергійовича зі Львова до Києва був завжди подією, яка лишала глибокий слід у нашому культурно-національному й політичному житті. Вже з перших днів його приїзду в Києві буквально оживало. З'являлись оголошення в газетах про ряд лекцій, доповідей, імпрез, наукових засідань, нарад, ювілеїв тощо. Майже всюди Михайло Сергійович виступав як активний член.

В своїх споминах, що їх саме пишу, я стараюсь якнайширше зафіксувати діяльність того, хто своєю Історією України дав нашому народові його метрику, того, хто впродовж півстоліття репрезентував перед широким світом нашу науку, того, врешті, чия велетенська постать, незважаючи на всі ворожі заходи стерти її з нашої пам'яті, чим далі в будучину, тим більше буде вирисовуватись і стане в ряді найкращих синів нашого народу...

Юрій Сірий

5) Анатолій Савенко, російський націоналіст українського роду, член четвертої Державної Думи; україножер.

6) Дмитро Пихно (1853-1912), професор Київського університету, економіст, редактор газети «Кієвлянини», де провадив слажену кампанію проти українства.

Микола Шаповал і Галичина

Як колишньому юнакові юнацької школи армії УНР 1920 р., мені було приємно прочитати вірну оцінку кристалезового характеру генерала Миколи Шаповала в посмертному біографічному нарисі проф. І. Борщака. Полковник М. Шаповал перейняв обов'язки командира юнацької школи в липні 1920 р., коли через відворот армії УНР і союзної з нею польської армії, ця школа опинилася поза межами української національної території, в Яслі, на північ від Лемківщини. З Ясла полковник Шаповал перевів школу до Станиславова, де він одержав номінацію на генерала.

Юнацька школа містилася в будинку станиславівської в'язниці на Дуброві, де колись сидів Мирослав Січинський, а за часів української влади там містився Кіш УСС. По останньому залишився напис на колишній каплиці Коша УСС аж до прибуття юнацької школи. В приміщенні цієї колишньої каплиці Коша УСС була розташована бібліотека юнацької школи, там таки збирав генерал Шаповал старшинський і юнацький склад школи кожного разу, коли відбувалися національно-виховні доповіді. Доповідачами були, між іншими: проф. І. Феценко-Чопівський (про економічні основи самостійної України), міністер УНР О. Безпалко (про український національно-державний світогляд).

Цілий шик доповідей про українське національно-державне будівництво виголосив сам генерал Шаповал. Усі завжди слухали з захопленням його 2-годинні доповіді. Коли всі інші доповідачі висловлювали беззапекливу вірогідність тодішньому урядові УНР, Шаповал, хоч сам генерал армії УНР, мав цивільну відвагу ствердити в одній своїй доповіді, що помилковою є

та політика українського уряду, що зрікається Галичини, де українська нація скристалізувалася в західно-європейському значенні цього слова.

— Ми могли б, — говорив Микола Шаповал, — зректися тимчасово Чернігівщини, або якоїсь іншої окраїни української області, але без Галичини ми української держави не збудуємо...

Ці слова викликали серед слухачів велике враження тому, що після розриву між УНР та УПА (Українська Галицька Армія), в листопаді 1919 р., придніпрянці, прихильники уряду УНР, називали галичан «ізмениками» (щойно навчаючись рідної мови, ці «патріоти» говорили покищо українсько-російським жаргоном). У кулеметній сотні юнацької школи, куди був приділений автор цих рядків і де молодшим старшиною був хорунжий Свонтов (чи не теперішній голова «Української Громадської Опіки» в Парижі?), рішучими приятелями галичан були Фрусевиц, брати Володимир і Юрій Хилецькі (сини полковника) та Ол. Осадчий. Тому така заява генерала Шаповала викликала серед ворожо настроєних до галичан юнаків зміну їх погляду.

Востаннє бачив я генерала Шаповала 22 листопада 1920 р. над Збручем, коло Підлочеська, коли він з сумом глядів, як ми складали свою зброю в руки поляків. Після того я залишив своїх придніпрянських товаришів зброї й, передатнувшись в селянське вбрання, щоб уникнути інтернування в поляків, поїхав до свого рідного села.

Д-р Микола Андрусак

Стемфорд, ЗДА.

Листопад 1949 р.

Проблема простору в східньо-європейських війнах новітніх часів

МИ ЗНАЄМО три нашестя на Росію новітніх часів: Карла XII, Наполеона і німців. *). Карл XII провадив з Петром I зятату боротьбу за гегемонію в Східній Європі і за великодержавність Швеції; Наполеон хотів на широких рівнинах Росії довершити своє панування над Європою, а Гітлер, несподівано кинувшись на СРСР, мав на меті панування не тільки над цілою Європою, а, може, і над цілим світом.

І всі вони зіткнулися в Росії з проблемою простору. Здавалося так, що простір був найбільшою причиною, чому Росія виграла в цих вирішальних для неї змаганнях. Загально вважають, що простори Російської імперії, безмежність її території, самі собою змушували ворога розкидати свої сили та зменшувати їх основне ядро, бо треба було закріплювати пройдений терен і обсаджувати важливі пункти своїми закладами.

Також вдарялося не раз на кліматичні умови. Те, що шведи, французи й німці опинилися на російській території, по суті, вже восени, вийшло на користь їх супротивників. Саме 1709, 1812, 1941 років зими (або осінь 1812 р., що принесла ранній холод) на Сході Європи були надзвичайно суворі й дуже пошкодили незвиклим до такого клімату чужинцям, не виключаючи і шведів, хоч останні були народом Північної Європи, призвичаєним до холоду.

Безперечно, Росія здавна володіла мистецтвом використовувати ті вигоди, які давав їй простір. В той

час, як її ворогам треба було, в той чи інший спосіб, поборювати простір, для неї цей самий простір був природний союзник. У відповідь на нашестя, вона завжди відходила в глибоке запілля. Це була тактика поступового ослаблення ворога, тактика боротьби етапами, що її вживали і Петро I, і Олександр I, і советські полководці. Росіяни ухилялися від вирішального бою, а тим часом працювали методом партизанської боротьби, мобілізувалися ціле населення проти чужинців, нещадно руйнували свої ж оселі, щоб не дати ворогові змоги існувати, та обіцялися окремим партизанам високі нагороди за успішну акцію й т. ін.

Це не значило, що Москва взагалі уникала рішення. Але вона хотіла мати його там і тоді, коли це їй здавалося потрібним або вигідним. Можна сказати, що Карл XII спровокував москалів до бою під Полтавою, але цей виклик був свідомо прийнятий. Бій під Бородином, — потрібний чи не потрібний росіянам, — у всякому разі не був вимушений Наполеоном. А оборона Сталінграду — це вже була з російського боку свідомо поведена операція за перевагу сил на Сході Європи.

Але сили цього простору стояли до розпоряджисті не тільки однієї Росії. Простір є не тільки географічне поняття, але й політичне: він включає в себе населення. Саме справа і полягала в тім, хто зуміє прихилити це населення до себе, хто зуміє мобілізувати ці основні, живі сили простору, далеко більш вирішальні, ніж клімат, віддалення тощо.

Саме простір західньої частини колишньої Російської імперії, шлях

*) Рік 1918 вважаємо свого роду інтермедією; за основний беремо 1941 р.

усіх нашесть, ховав у собі елементи, небезпечні для росіян. Тут лежали найбільш густо заселені частини імперії, з населенням, що, з культурного погляду, стояло значно вище, ніж московська маса: Фінляндія, Балтика (Естляндія, Ліфляндія, Литва), Польща, Україна, Білорусь тощо. Це були, здебільша, чужі елементи, — слов'яни і неслов'яни, — які цілими століттями жили окремо від Росії та стояли в тісному зв'язку з Західньою Європою. Ці культурні країни, як на загал, не були раді з російського панування, і тут росіяни були сильні тільки в містах своєю адміністрацією і своїм військом.

Трагедія тих, хто змагався з Росією, полягала в тім, що вони не змігли ані оцінити, ані змобілізувати чинників, що від них, по суті, залежало переборення простору, в той час, як Москва майстерно вела гут свою гру, обіцяючи всілякі «свободи», щедро даючи нагороди та створюючи ілюзії «нвої ери», то застрашуючи і тероризуючи населення.

Карл XII, Наполеон і німці, — може, саме з огляду на просторові проблеми, — шукали вирішального удару в найкоротшій напрямі. Малось на увазі не тільки знищення ворожої армії, але й захоплення основного центру імперії, Москви. Всі три за центральний пункт своїх операцій вважали Москву.

Може, стратегія Карла XII найбільш підходить під розуміння того, що ми називаємо стратегією переборення простору. Основна ціль мала бути у нього вирішена головним ударом в найкоротшій напрямі (Смоленськ — Москва, або Брянськ — Калуга — Москва). Але, поруч цього, задумані були допоміжні операції, що підтримували основну. Карл XII виходив з думки і прямого удару і узгодження дій центру з флангами, або оточення півколом основної цілі удару. До цих флангових акцій належали і диверсія на

півночі генерала Любекера проти Петербургу, і похід польського короля Станіслава Лещинського з своїм військом, і генерала Крассау на чолі шведського допоміжного корпусу в Україну на допомогу Мазепі, і виступ самого Мазепи, який мав не тільки змобілізувати матеріальні сили України та забезпечити постачанням головну шведську армію, але й самому перейти до наступу, поставивши на ноги українське військо та притягаючи, по можливості, до коаліції народи, що жили на схід від України, в першу чергу, донських козаків. На півдні велися переговори з Туреччиною і кримським ханом, щоб і їх втягнути у війну з Москвою.

Як бачимо, простір гадалося подолати узгодженими діями передбачених союзників, включаючи сюди Туреччину і Крим. Зокрема ж, мобілізація України, Запорозької Січі, Дону, перекинення руху на дальші козацькі і «іногородницькі» організації на Сході, само собою, скорочували театр війни та повертали значну частину підлеглого москалям населення проти Російської імперії.

Як відомо, прямий удар на Москву Карлові XII не вдавсь. Також і узгоджені з центральним рухом флангові операції, що мали на увазі свого роду оточення Москви, не повелись. З операції Любекера проти Петербургу нічого не вийшло. Туреччина і Крим не приступили до війни. Козаки і татари (взагалі магометани) на схід від України втрапили охоту міряться силами з Москвою після придушення астраханського (1705-1706) і донського (разом на Волзі) повстання 1707-1708 рр. Станіслав Лещинський і Крассау не дали собі ради з польськими інсургентами, прихильниками Августа II і царя, і не прийшли на Україну. Тільки Мазепа приєднався до Карла XII; те саме, трохи пізніше, зробила і Запорозька Січ. Але цього було замало, тим більше, що населення України, з огляду на

втрагу гетьманської столиці Батурина і на інші події, несприятливі для Карла XII і Мазепи, поставилося до них стримано. Чим довше перебувала шведська армія в Україні, тим більше відчували люди тягар війни, що давало спонуку до партизанки проти шведів, підтриманої щедрими російськими обіцянками і подарунками. Сили простору стали несприятливими для шведів.

Наполеон ще більш послідовно здійснив ідею вирішального удару в найкоротшім напрямі на Москву. І тільки йому одному і вдалося зайняти Москву. Зате у нього досить слабо була виявлена ідея узгоджених операцій флангів з центром. Північна армія Макдональда, що вступила в балтійські провінції, і південна (союзна австрійська) Шварценберга, здається, мали тільки забезпечити фланги. Наполеон не вживав заходів щодо перетягнення на свій бік населення, приналежного до Російської імперії, і незадоволеного з її панування, за винятком Польщі, та й то не зовсім послідовно. Тільки, здається, під час походу, а може й підготувань до нього, наполеонову увагу звернула на себе Україна, але практичних наслідків це не мало та й не могло мати. *). Він занадто покладався на свої власні сили, як пізніше і німці, а, головне, він хотів побороти простір і вирішити змагання операцією в найкоротшім часі і в найкоротшім напрямі. Як прямолінійний був наступ Наполеона, так прямолінійний був і його відступ.

Тоді сили простору з повною силою повернулися проти нього, і велика армія розтанула в наслідок холоду, голоду і партизанки.

Також і німці думали про вирі-

шальний удар у головнім, найкоротшім напрямі. Вже на початку війни 1941 р. основні німецькі дивізії стояли перед брамами Москви. Безперечно, подолання простору узгодженими діями малось на увазі, й операції поведено було не тільки проти Москви, але рівночасно і проти Ленінграду, а на півдні, через Україну, на південний схід. Але Фінляндія на півночі і Румунія на півдні були занадто слабкими флангами, і тут переважаючи сили мусіли бути дані самі німці.

Німецька операція на Москву не вдалася. Центр ваги пересунувся на південь, через Дон, до Сталінграду. Набрала значення ідея глибокого охоплення центру, як два століття перед тим у Карла XII. Сталінградська операція, бій під Сталінградом був вирішальним боєм на Сході, подібно до бою Карла XII і Петра I під Полтавою. Після того почався відворотний рух.

Цей рух обернувся в катастрофу саме завдяки тому, що Гітлер зрозумів в «оригінальний» спосіб, як треба послуговуватися силами простору. Німці не хотіли і думати про мобілізацію населення так, як це задумав був ще Карл XII, а саме шляхом свободного, непримушеного його вступу по боці ворогів Росії. Націонал-соціалістична Німеччина прийшла в Україну з метою забрати для себе землю і, по можливості, зігнати, знищити, або обернути на рабів, її населення.

Мобілізація населення відбулася, але в спосіб майже нечуваній в історії Європи: мільйони людей погнали, як худобу, на працю до Німеччини. Через те й простір виявив себе, як найгірший ворог німців. Не німці перемогли простір, а простір переміг німців з холодом і великою партизанкою, як набрала небувалих до того розмірів.

Б. Крупницький

*) Редакція не зовсім погоджується з висловленнями тут думками шкільного автора й сподівається колись, ще повернутися до питання «Наполеон і російські народи».

Митрополит Євлогій

про українські справи

Син бідного сільського священика колишньої Тульської губернії, Василь Георгієвський, Євлогій в чернецтві, зробив не аби яку церковну кар'єру. Архiepіскоп Холмський, Волнинський, член Державної Думи, він скінчив 1946 року свою життєву путь у Парижі, як митрополит і екзарх московського патріярха в Західній Європі. Напередодні другої світової війни митрополит Євлогій продиктував пані Манухиній свої спомини, що по його смерті вийшли в світ грубим томом. *). Останній містить чимало матеріалів до новітньої української історії, бо згасий єрарх, і як духовний достойник, і як політичний діяч, — небіжчик вельми смакував у політиці — не раз близько стояв до українських справ. З цього погляду, Євлогій вже мав твердо установлену славу в українському світі, славу “завязтого обрусителя”.

Розгорнімо ж ці його спомини, щоб побачити, чи ця слава є заслужена.

По скінченні Московської Духовної Академії, після педагогічної діяльності в семінаріях Тули й Владимира (в міжчасі Василь Георгієвський прийняв чернечий чин) Євлогій був призначений на посаду ректора Холмської семінарії, де, річ ясна, мав зустрінутися з складним релігійним становищем на тій стародавній українській землі.

Перші ж згадки Євлогія про Почаївську Лавру, як “колишнє уніяцьке гніздо” (стор. 90) та про те, що “галичани-уніяти завжди горнулися до віри своїх батьків — до православної віри” (стор. 91), свідчать про погляд нового ректора на релігійне питання на Холмщині. Єпископи, що підписали Берестейську Унію, в нього “зрадники православ'я”, хоч тут же він визнає, що під час скасування Унії в 1876 р., “було зроблено багато помилок. Не числилися з народньою душею... Багато парафій переходило (на православ'я) фіктивно; з'явилися, так звані “упорствуючі”, — лише на папері православні люди, а по суті ті самі уніяти...” (стор. 95). І ось Євлогій, як сам каже “взяв лінію не лише церковного, але й національного виховання. Іноді я навіть відчував деякий протест до себе, як до “кацана”, але нічого... Я став твердою ногою на свою позицію...” (стор. 97).

На таку позицію, нема сумніву, звернули увагу вгорі, й 1903 р. Євлогій був призначений на вікарного єпископа Холмщини, де цюв завязату боротьбу проти католицтва. Та ось, 17-го квітня 1905 р., цар Микола II видав указ про “свободу совісти”; тоді завязаний вікарний єпископ, знайшовши кількох збаламучених селян, поїхав до царя, що його ця делегація прохала захистити православну віру, якій, нібито, загрожувала загибель від католицтва. Варт зауважити, що Євлогій увесь час твердить про католицтво взагалі, не уточнюючи чи мова йде про латинський чи східний обряд. Це не є, очевидно, протестом помилкою, а свідомою політикою замовчування існування на Холмщині греко-католиків.

Діяльність Євлогія ставала відомою на цілу колишню Росію; його призначили вже Люблинським і Сідлецьким єпископом, тобто повновладним господарем релігійного життя на Холмщині. Одночасно піднеслася й політична вірка Євлогія: він стає членом 2-ої, а потім 3-ої Державної Думи (1907—1912),

*) «Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия. Изложения по его рассказамъ Т. Манухиной». Париж, YMCA-Press, 1947, стор. 676 (численні малюнки).

вибраний майже “одногосово (тільки 2-3 вчителі “самостійники” були проти)” (стор. 189).

На початку війни 1914 р. Євлогій був архієпископом також на споконвічній українській землі — на Волині. Та ось Галичину зайняли російські війська. Ober-прокурор Синоду Саблер, тобто фактичний голова Російської православної Церкви викликає негайно Євлогія до Петербургу і повідомляє його: “Вітаю, ви призначені керувати церковними справами в окупованих землях. Ми хотіли призначити архієпископа Антонія (1), і в цьому дусі я зробив доповідь цареві, але цар написав на доповіді: “Доручити справу архієпископові Євлогієві...” (стор. 253). “Чому, — пише Євлогій, — цар спинив свій вибір на мені? Це могло пояснитися тільки ось чим: галицькою справою я займався віддавна, так само, як і архієпископ Антоній, що, будучи архієпископом російської Церкви, був одночасно й екзархом Вселенського Патріярха в справах Галичини (Виходить, що існував і такий титул! *Редакція*). Галицьке питання я вистудіював (!) ще за часів мого перебування в Холмщині. Ми з архієпископом Антонієм провадили невелику (!) пропаганду... Коли я був членом Думи, в Петербурзі виникло “Російсько-Галицьке Товариство”, що його очолював галичанин Вергун (2); там ми обмірковували питання про національне й релігійне об’єднання галичан з російським народом”.

До цих красномовних рядків, що не потребують жодного коментаря, згаданий єрарх подає своєрідну історію москвофільського руху. Знаходимо тут усі давні кліше російської пропаганди: граф Голуховський (3) створив український рух, вигадав назву “Україна” й окрему галицьку мову, австрійський генеральний штаб з участю митрополита Шептицького “гарячково працював, щоб відірвати Малоросію від Росії й створити український сепаратистичний рух”...

Про арешт митрополита Шептицького читаємо в споминах Євлогія: “Опісля ввесь одієм цього арешту чомусь упав на мене — розійшовся наклеп про мою участь у цій справі. Тим часом бачить Бог, я нічого спільного з арештом Шептицького не мав” (стор. 259-260). Отже, навіть на схилі віку російський єрарх болісно переживав цей наклеп і кликав на свідка Господа. Ми не маємо підстав сумніватися в присязі згаданого церковного достойника, але як історик мусимо ствердити, що маємо тут до діла з непорозумінням, вільним чи не вільним. Так, досі нам не відомі документи, що свідчили б про формальну участь Євлогія в ганебному арешті Шептицького, але чи не митрополит Євлогій цілою своєю діяльністю в Холмщині й Петербурзі, своєю “невеликою пропагандою” дав ідеологічну базу тим світським урядовцям, що були привідцями арешту митрополита Андрея?

Митрополит Євлогій вже на тому світі й судить його діла Найвищий Судитель, але на цьому світі безсторонній історик не може не вважати російського єрарха моральним співучасником “європейського скандалу”. Цікаво, що до арешту Шептицького ніхто з росіян досі не хоче признатися: відпекувалися від цього військові чинники, відмежовувалася цивільна влада; а ось присягою заперечує свою участь у цьому й найвищий російський духовний достойник у Галичині. А хто ж тоді винен в арешті митрополита Шептицького?

1) Олекса Храповицький, відомий україножер, Волинський архієпископ перед Євлогієм.

2) Дмитро Вергун — відомий москвофил, що співробітничав у «Новому Времени». Його не треба змішувати з греко-католицьким прелатом Петром Вергуном, Апостольським Візитатором українців у Німеччині, що його ув’язнили більшовики.

3) Губернатор Галичини в 1849-1850 р. р.

Але з чим зовсім не ховається Євлогій у своїх споминах, це — зі взятою працею, що він її провадив на знищення Унії, дарма, що тут він стрінувся зі спротивом військової влади. Великий князь Микола Миколайович, начальний командант російських армій, казав Євлогієві: “Я не дуже співчуваю створенню окремого управління церковними справами в Галичині. Війна — справа непевна: сьогодні повернеться так, а завтра інакше” (стор. 261).

Євлогій все ж таки продовжував керувати “церковними справами”. В своїх споминах він уникає докладно говорити про це “керування”, але, на жаль, для історії православної Церкви її, скажемо, для пам’яті згаслого єрарха, це “керування”, що свого часу викликало обурення в цілій Європі, що змусило французький уряд зробити спеціальний “демарш” перед міністром закордонних справ Сазоновом (1), що причинилося до протестів російських ліберальних кіл (Мілюков, Керенський, Короленко...) — це “керування” вже гідно оцінила історія.

Боли цар Микола в травні 1915 р. відвідав Львів, Євлогій — незважаючи на заборону великого князя Миколи Миколайовича (він це підкреслює в своїх споминах), — виголосив перед царем промову, що в ній “висловив усе, чим були повні душі православних галичан”, а саме: “Ваша Імператорська Величносте, Ви перший ступили на ту стародавню російську (!) землю, вотчину стародавніх російських (!) князів — Романа й Данила — що на неї не ступав ще жодний російський монарх. З цієї під’яремної багатострадної Русі, звідки чулися одвічні зітханьня й стогін, тепер несеться до Вас захоплена осанна...” (стор. 270). Ця промова, видно, подобалася, бо, як пише Євлогій: “мене нагородили хрестом на кlobук. Це дало мені почуття деякого задоволення, але проти наклепу, що продовжував мене переслідувати, знак монаршої милости був безспальний”. Той “наклеп”, це якраз обурення, що його викликала діяльність Євлогія в Галичині...

Великий князь Микола Миколайович мав рацію: воєнне щастя повернулося й російська окупаційна армія почала відступати з Галичини. Становище тисяч і тисяч галичан ставало критичне. Бо через нерозважливу (делікатно кажучи) діяльність церковного управління Євлогія в країні, що з міжнароднього погляду все була частиною Австро-Угорської монархії, збаламучені пропагандою українці для австрійської влади були не лише “православні”, але “зрадники”. Треба було їх рятувати. Євлогій розвинув у цьому напрямі жваву діяльність і вивіз 50.000 галичан. Яка була їх доля — всі князівні це добре пам’ятають, бо бачили цих нещасливих скитальників по вулицях української столиці, бачили їх голодними жебраками...

Діяльність Євлогія й “евакуація” галичан викликала не тільки обурення російської ліберальної преси (особливо двох газет “Рѣчь” і “Русскія Вѣдомости”), її вважали незручною також і в урядових колах, і Євлогій мусить коротко ствердити в своїх споминах: “Формальної моєї відставки не наступило, просто Нове Управління (у частині Галичини, що залишилася під російською окупацією) зорганізували без мене”.

Після цього Євлогій повернувся до своєї волинської єпархії, де її застала його революція 1917 р., і Центральна Рада, що її, як вірити йому “у літі 1917 р. очолював колишній подільський семінарист Годубович (!)” (стор. 288). Цікаві є сторінки, присвячені всеукраїнському церковному соборові, що мав зібратися на початку 1918 р., які показують, як ставився до цього собору

1) Сазонов відповів французькому амбасадорові Палеологові типовою задля казновного православ’я фразою: «Я ненавижду й погорджую уніятами, бо це зрадники» (Maurice Paléologue, La Russie des Tsars pendant la grande guerre. Paris. 1921. I, 222).

російський єрарх, що його доля, а точніше російський уряд, зробив головою Церкви на стародавній українській землі, на Волині: "Юрба розлючених, охоплених політичними пристрастями українців... Вигуки "геть Москву", "визволімося від московського гніту" мали великий успіх" (стор. 308-309).

Десь близько по проголошенні Гетьманату Євлогій одержав від московського патріарха наказ поїхати до Києва й зробити вибір нового київського митрополита, бо митрополита Володимира вбили більшовики в лютому 1918 р.

"Київським митрополитом — читаємо — вибрано було величезною більшістю голосів митрополита Антонія (1). По його боці стояло все російське (1) населення й українці централісти (читай "малороси"), за єпископа Дмитра (уманський єпископ) — "самоєїтники"... У літі почалася праця українського церковного Собору (2)... Радилися про церковний устрій на Україні: "Більшість обстоювала автокефалію, (тобто незалежну Українську Церкву)... На Соборі боротьба партій, української і російської визначала всі дебати. Міністром ісповідань за гетьмана був В. Зінківський (3). Українець, з поміркованих, він тримався непримиренно щодо прихильників крайнього українського табору і незабаром мусів був піти у відставку разом з іншим міністром більш поміркованих поглядів — Гербелем (4). Його місце зайняв кандидат Київської Духовної Академії Лотоцький — запеклий українець. Боротьба за автокефалію продовжувалася. Я гаряче відстоював "Єдину, неділиму Російську Церкву", визнаючи, одначе, що деякі уступки українцям зробити можна. Мої супротивники, українці, на мене люто нападали. Врешті ми перемогли. Лотоцького звільнили (5). Я сказав на Соборі: "Упав міністер — упала й автокефалія. Будемо тепер спокійно займатися справами..." (стор. 313).

Далі Євлогій оповідає про свій арешт, що його вчинила влада Директорії, при цьому не забуває згадати "банду січовиків" (стор. 315) "галіційського генерала Коновальця" (стор. 316) і "хохлів у шалках" (стор. 317). Щоб врятувати від самосуду Євлогія й Антонія — це каже автор цих рядків — на пропозицію Лотоцького, російських єрархів, що мали таку вже всталену славу в Україні, Директорія вислала до Галичини, де інтернувала їх у монастирі в Бучачі. "Життя наше — нині Євлогій — поступове налагодилося. Ми зажили тихо й спокійно. Вечорами чевді запрошували нас на свої збори, частували кавою, ми слухали їх релігійні бесіди; іноді вони обговорювали цікаві казуїстичні питання, й ми з приємністю слідували за їх дискусіями" (стор. 323).

Але незабаром поляки зайняли Бучач, і становище Євлогія й Антонія змінилося.

Обох владик польські жандари заарештували і зробили в них принижуючий трус. У Станиславові поляки осадили російських єрархів в домі розпусти. Потім повезли їх до Львова, але тут дамо слово самому Євлогієві: "Хтось порадив відіслати нас до митрополита Андрея Шептицького. "Ну, — подумав я, — дивна несподіванка"... Митрополит Шептицький і я віддавня й добре позаочно знали один одного...

1) Той самий колишній волинський архієпископ, що за словами Євлогія, провадив «невелику пропаганду» в Галичині.

2) Собор відкрився 20 червня 1918 р. Почесним головою його був Антоній, а головою Урядової комісії — Євлогій.

3) Відомий психолог, професор київського університету, родом українець. Тепер священикує в одній з паріаьких російських церков.

4) В дійсності Зінківський відійшов 23-го жовтня, а Гербель, як міністер продовольчих справ, увійшов у новий переорганізований кабінет Лизогуба.

5) Це сталося вже по проголошенні гетьманом федерації з Росією, коли утворився новий кабінет Гербеля.

По приїзді до резиденції митрополита, не встигли про нас доповісти, — він сам вийшов на сходи й привітно: “Прошу, прошу... У мене є вільні кімнати, будьте моїми гістьми”. Нас увели до просторого мешкання й кожному дали кімнату. На вечерю запросили нагору, до покоїв митрополита. Він був привітний, гостинний, вибачався, що несподіваність нашого приїзду не дала йому змоги заздалегідь належно розпорядитися щодо трапези... Одначе, все й так було добре.

— Розташовуйтеся, як хочете, — сказав він того вечора, прощаючись з нами. — Якщо вам зручніше спідати й обідати тут, — будь ласка до мене. Якщо — внизу, — скажіть... Робіть, як вам зручніше...

Другого дня вранці нас запросили на каву, а потім ми пішли з митрополитом на Літургію. Майже цілу службу він простояв навколішках: в нього боліли ноги.

Перебули ми в митрополита кілька днів і не раз розмовляли з ним... Обстановка митрополитичих покоїв була витримана в східньому стилі. Дивувала кількість картин, ікон, уселяких художніх старовинних речей. Це був справжній музей старо-руської й візантійської старовини.

— Я люблю іконопис і східне церковне мистецтво, — сказав нам митрополит, — воно чистіше втіляє християнську ідею, ніж західне...

— Як вам живлося в російському полоні? — спитали ми митрополита.

— З вами у нас поводитися погано, та й зі мною у вас ще краще, — відповів він і оповів, як фактично було склалося його життя в полоні” (стор. 329—331).

Оповівши зі слів митрополита Шептицького про його перебування в російських монастирях — в'язницях, що їх Євлогій чомусь соромливо називає “полонем” (взагалі за це сповідання, очевидно, оповідає сам автор споминів), він додає що це Тимчасовий Уряд звільнив Шептицького. “Зі всіх боків — скаржаться Євлогій — посипалися привітальні телеграми (між іншим і від П. М. Мілюкова), а цілий одієм полону ліг на Саблера (“обер-прокурор синоду”) й на архієпископа Євлогія...

— В книзі (1) про Ваше перебування в Росії багато уваги відводиться мені, — зауважив я. — Але я вважаю обов'язком свого єрейського сумління заявити, що все сталося без мене й поза мною.

— Я знаю, ви ні при чому, це ваші урядовці... — сказав митрополит.

— Але в книзі залишиться слід, а фактично було не так...

— Але хто ж буде читати!..

— У всякому разі я полегшив своє сумління, сказавши вам правду про минуле.

...Потім ми торкнулися релігійних питань. У православному богослов'ї він не був глибокий, його пізнання не переходили межі найзвичайніших підручників; перший-ліпший студент Духовної Академії в цій парії знає не менш, ніж він. Проте в розумінні життя, політики він був найдорогоцінніша людина для австрійського генерального штабу (!). Він чудово розумівся на питаннях відокремлення України, Унії...

— Як це ви, представник польського аристократичного роду, очолюєте український рух, що провадить війну з поляками? — запитав я.

— Ви хочете обвинуватити мене в ренегатстві? Ну, ні... я буду захищатися. Дозвольте зауважити, що Шептицькі рід руський, але в XVII віці скатоличився й сполучився. Предки наші зрадили руське ім'я. Я виправляю помилку предків.

1) Автор має на увазі відому книжку «Царський В'язень».

На цю тему ми розмовляли докладніше. Кінець-кінцем з нашої розмови митрополит зробив такий висновок:

— Наше з вами лиха — ми обидва надто любимо руський (автор споминів уживає той самий прикметник “русский” для українців і росіян) наріч.

— Любимо, але по-різному... — зауважив я.

— Ну, це з часом вирівняється.

Митрополит не кривив душею. В його розмовах відчувалося щире прагнення на схід. Він говорив переконливо. “Східне православ'я”, Україна, стародавня Київська Русь... все це було його “святошами”; він вважав їх справжньою, нічим не закаламученою руською стихією, що її не можна етнографічно ототожнювати й політично сполучати з Великоросією. Історичні долі й шляхи України й Великоросії відмінні...

Такі щирі розмови зблизили нас. Митрополит показав нам заснований ним Національний Український Музей, — триповерховий будинок, повний скарбів руської церковної старовини...

“...Чи тому, що митрополит розумів, скільки наше перебування в Галичині під польською владою небезпечно й загрожує нам ще багатьма неприємними несподіванками (польський генерал уже раз був вигнаний московських єрархів з палати Шептицького. *Редація*), але він нам порадив домогатися звільнення.

— Що для цього треба зробити? Як нам діяти? — не розуміли ми.

— Прохати через Клеманса. Тенер обговорюється Версальський договір. Падеревський у Парижі. Можна написати, попрохати...

— Але як це зробити?

— Через французького військового агента у Львові. Вручіть йому петицію. Давайте разом її написемо.

Шептицький чудово зредагував накреслене нами прохання, ми зазначили, що, заарештовані українцями, ми віддалися великодушності польського уряду й просимо його про звільнення нас” (стор. 331—334).

Після різних клопотів, що під час них Євлогій і Антоній зазнали чимало образ і зневаг від польських військових і навіть від кардинала Саїґи, — прохання, зредаговане митрополитом Шептицьким, зробило своє, і російських єрархів звільнили. Євлогій поїхав до Румунії, до Сербії й вкінці до Парижу, але дальші сторінки його споминів уже не торкаються українських справ.

Ми свідомо точно, нічого не змінюючи, подали текст Євлогія про його знєспини з Шептицьким. Але кілька слів гадаємо не зайвим подати з приводу цих споминів.

Отже, ці “злочинні” українці, що проти їх змагань до державности Євлогій все своє життя боровся, заарештовують його, але замість того, щоб судити, інтернують його лише в Бучачі, де “ненависні ченці уніяти” поведуться з ним вельми чемно, й нарешті цей “уніят” Шептицький, в чиему арешті ідеологія й чимала пропаганда Євлогія зіграли свою роль, — як справжній християнин — гостинно приймає в себе двох єрархів, що чимало лиха наробили греко-католикам, і допомагає їх звільненню... Залишаючи на сумалні Євлогія стилізацію його розмов з українським єрархом, смішні просто його слова про працю митрополита в австро-угорському генеральному штабі (Євлогій, очевидно, судив українського католицького єрарха за зразком російських православних єрархів, що дійсно “служили” урядові) — мусимо підкреслити, що з сухого оповідання Євлогія, — хоч у кожному його слові щодо особи Шептицького відчувається холодна стриманість — нестать митрополита Андрея, всувереч бажання автора, підноситися на подивугідну височину. Воістину, як справжній християнин він сплатив своїм політичним ворогам (“політичним”, бо митрополита в Росії переслідували з політичних розрахунків) добром за зло. Український читач, особ-

диво той, хто розуміє значення митрополита Андрія для України, з гордощами прочитає ці сторінки споминів Євлогія, що їх варто було б подати також чужими мовами.

На превеликий жаль — кажемо “жаль” через духовне становище Євлогія — зустріч з Шептицьким ані трохи не змінила українсьобствя Євлогія, ані його уніятофобства. Кубанець-українець Калабуха, що його повісили врангелівці, це лише “ватажок банди” (стор. 352); трактуючи таке делікатне й складне питання, як з’єднання Церков, російський митрополит уживав виразів, що аж ніяк не пасують такій особі, виразів, яким місце в газетних статтях, як наприклад “напеський імперіалізм” (стор. 581), “східній обряд” в римській церкві це лише “словеса лукавствія” (стор. 651).

Немає нічого отжеж дивного, що митрополит Євлогій, який ціле життя, за власними виразами був “прихильник державно-націоналістичної політичної лінії в Росії” (стор. 652) (чи читач уявляє собі, яка просто страшна ця самохарактеристика в устах високого єрарха християнської Церкви?) — митрополит Євлогій цілою своєю російською природою радів військовим успіхам червоної армії. Та дамо тут слово Т. Манухиній: “Я застала Владика щасливим, сяючим, навколо нього лежали газети, в руках був ілюстрований журнал; він милувався портретами радянських маршалів...”

— Дивіться, дивіться, справжні орли... Ось цей до Кутузова подібний, а ось — Багратіон, а ось цей — Барклай... Які молодці! Які обличчя!..

Коли розмова заходить про існуючий у Росії державний лад, Владика на хвилину замислюється...

— Так... так... але національні завдання можуть, за волею Божою, здійснюватися шляхами нам невідомими — переконливим тоном говорить він. — До Росії тепер вертається все, що ми втратили під час революції. Можливо, що її головне слов’янське питання розв’яжеться — вікове завдання... вікове завдання, заповіджене предками... Політика (радянська) провадиться національна, що відповідає інтересам Росії. Це нове. Це явище треба взяти на увагу... — І він згадує діяльність російських націоналістів за минулої війни...

Радість з перемог непомітно зливається з зізданнями по російській великодержавності, по нових кордонах... Чи не ті самі патріотичні почуття знайшли свій патетичний вислів у привітальній промові, що її висловив Владика в день зустрічі царя (Миколи II) у Львові?.. Величезна непереможна Росія, від Крижаного Океану до Індійського (мрія!), пострах прикордонним сильним державам, заступниця малих, рідна сестра всіх слов’ян... і Москва — хто зна! — можливо всесвітній осідок Православ’я — грандіозна програма націоналістичних мрій, здавалося, тепер може розгорнутися з усією переконливістю історичної реальності...” (стор. 666-667).

З такими думками митрополит Євлогій, очевиднож, мусів визнати зверхність московського патріярха, що він і зробив. Та це — справа сумніня згаслого єрарха й, властиво кажучи, українців православних акт митрополита Євлогія, що викликав розкол у російській православній Церкві на еміграції, не торкається.

Ми могли б на цьому скінчити цю статтю, якби спогади Євлогія не мали б епілогу, епілогу, де *de nostra re agitur*.

Як тільки надійшла до Наржжу вістка про, так зване, “розз’єднання” українських греко-католиків у Галичині з російською православною Церквою, напризька газета “Русские Новости” звернулася до митрополита Євлогія, так би мовити досвідченого фахівця уніятської справи, щоб почути з цього приводу його думку.

І ось "ветеран" боротьби з українською католицькою Церквою рішуче за-
явив співробітничку паризької газети:

"Глибoku й вичаду радість принесли мені ці світлі вістки. Скінчена важ-
лива праця, що її початок Господь (!) вказав мені, що про її нескінченість я
завжди тужив... Радість, справжня перемога правди Божої (!), щастя визволе-
ного (!) народу. Це велика справа. З церковного боку вона зміцнює вселенський
авторитет російського православ'я — але це справа *корисна й для держави* (під-
креслення наше), справа, що їй я віддав чимало часу, сил і серця..."

Чи треба бути католиком, чи треба бути взагалі навіть віруючою люди-
ною, щоб не затаврувати примусову (бо хто ж вірить у добровільний перехід
галицьких українців у московське православ'я) відмову мільйонів народу від
віри своїх предків? І це в ХХ-му віці, коли, здавалося, відійшов навки принцип
XVII в. «*cuius regio, eius religio*», коли цивілізований світ тільки що пе-
збувся Гітлера з його гаслом «*Ein Volk, ein Führer!*»

І ось видатний російський єрарх одверто плече з долоні знищенню греко-
католицької Церкви, не забуваючи згадати, що це буде на користь державі, тоб-
то російській державі.

Чи треба кращого доказу, що знищення Унії це був факт політичний?
Чи треба більшого доказу, що цей акт був скерований проти українства?

Митрополит Євлогій, як бачимо, до кінця свого життя залишився "завзятим
обрусителем". Його ж книга "Путь моей жизни" є книга з багатьох поглядів по-
вчаюча для всіх українців, сучасних і майбутніх.

Ілько Борщак.

Україна в американській „Білій Книзі“

ДЕРЖАВНИЙ ДЕПАРТАМЕНТ (мі-
ністерство закордонних справ)
ЗДА видав Білу Книгу, що містить
документи гітлерівського міністер-
ства закордонних справ про зносини
III Райху з СРСР у роках 1939-41.
У цій книзі, що має велике значен-
ня для історії взагалі, нас особливо
цікавлять документи, що стосують-
ся безпосередньо до України. Ці
документи ми й подаємо нижче, об-
межуючись деякими фактичними
примітками.

В телеграмі з 30-го травня 1939
року, коли німецька дипломатія
мацала вже ґрунт для угоди з СРСР,
Вайцекер, державний секретар, спо-
віщав Шуленбурга, німецького ам-
басадора в Москві, що «противно
до політичних плянів, які ми мали
раніше, ми тепер рішили розпочати
точні переговори з Радянським Со-
юзом...». Тому Вайцекер викликав
до себе радянського представника
в Берліні Астахова і йому виклав
нову орієнтацію Гітлера. «Найкра-

щий спосіб, — ствердив Вайцекер,
— спростувати тлумачення, що його
Бек (1) надає українській політиці
Німеччині (2), це звернути пильну
увагу на поведінку Німеччини в
справі Карпатської України». (3).

З меморіялу, зложеного Вайцекер-
ом 27-го липня 1939 р., дізнаємо-
ся, що, під час обіду, Астахов за-
питав Вайцекера, чи Галичина й «те-
риторії України», що належали ко-
лись до Австрії, не є об'єктом заці-
кавлення Німеччини. Державний се-
кретар відповів ясно, що «розв'я-
зання української проблеми (4)
показало, що ми в цій ділянці не
маємо ніяких замірів, які могли б
загрожувати радянським інтересам».

4-го серпня 1939 року Шулен-

1) Польський міністер закордонних
справ.

2) Бек закидав Німеччині її «украї-
нофільську» політику.

3) Йі Гітлер віддав Угорщині.

4) Очевидячи, проблеми Карпатської
України.

бург телеграфував, що він мав конференцію з Молотовим, якому заявив, що «на нашу думку, не існує жодного конфлікту інтересів між Німеччиною й СРСР на цій території від Балтики до Чорного моря».

14-го серпня 1939 року Рібентроп наказав Шуленбургові «побачити особисто п. Молотова» й запевнити його, що «... не існує справжніх конфліктів в інтересах між Німеччиною й СРСР. Життєві простори Німеччини й Росії (!) лежать один коло одного, але їх природні потреби не стоять один проти одного».

Нарешті, 20-го серпня 1939 р. Шуленбург передав Молотову особисту телеграму Гітлера до Сталіна, в якій читаємо: «З щирим задоволенням приймаю підписання нового торговельного німецько-радянського договору, як перший крок до нормалізації німецько-радянських зносин. Укладення пакту про ненапад з Радянським Союзом значить для мене встановлення німецької політики на довгі роки. Роблячи це, Німеччина відновляє політичну орієнтацію, корисну обидвом державам упродовж минулих віків...». Другого дня Сталін відповів Гітлерові, сподіваючись, що договір «значитиме позитивний і рішучий поворот у політичних зносинах між двома країнами». 23-го серпня Сталін, прощаючись з Рібентропом, запевнив, що «Радянський уряд сприймає дуже поважно новий договір. Він може гарантувати своєю честю, що Радянський Союз не зрадить свого партнера».

15-го вересня 1939 р. Рібентроп вислав до Шуленберга важливу телеграму, з якої дізнаємося, що Німеччина радіє з того, що СРСР є напередодні військової виправи проти Польщі: «тим самим розв'язується проблема, бо в разі невтручання росіян (!) ніг би створитися якийсь політичний, невідомо від кого залежний, витвір (no man's land), території, що лежить на схід від

німецького впливу. Тому, що ми не маємо жодного наміру робити якусь політичну чи адміністративну акцію на цій території, крім заходів, залежних від військових операцій, нові держави могли б таки створитися, якби радянський уряд не втручався б». Отже, Рібентроп в цій телеграмі категорично висловився проти створення незалежної Західньої України.

17-го вересня Шуленбург телеграфував, що Сталін прийняв його о 2-ій годині ранку й сповістив, у присутності Молотова й Ворошилова, що Червона армія перейде польсько-радянський кордон о 6-тій годині ранку. При цьому Сталін відчитав німецькому амбасадорові ноту, що її мали дати польському амбасадорові.

25-го вересня — нова телеграма Шуленбурга, з якої дізнаємося, що Сталін і Молотов викликали його до Кремля увечері, де Сталін склав таку заяву: «У момент, коли треба остаточно розв'язати польське питання, важливо уникнути всього того, що може в будучині дати привід до непорозуміння між Німеччиною й Радянським Союзом. З цього погляду, він (Сталін) вважає помилкою залишити якусь там скорочену польську державу. Тому, він зробив таку пропозицію: ціла Люблинщина й частина Варшавського воеводства, аж до Буга, має відійти до нас. Ми ж, зі свого боку, відмовимося від наших вимог щодо Литви... Я відповів Сталінові, що передам його пропозицію моему урядові».

Таємний лист німецького міністерства закордонних справ до його представника в Чеському «протектораті», з 8-го червня 1940 р., показує, як ставилась гітлерівська Німеччина до української еміграції за часів німецько-радянського альянсу. (Цей лист був відповіддю на справоздавання фон Нойрата про можливий приїзд колишнього гетьмана Скоропадського до Праги).

«Беручи на увагу німецько-радянські зносини, здається доцільним уникати всього, що може викликати недовіря радянського уряду в українській справі. Тому міністр закордонних справ надає значення тому, щоб українські організації в рамках Великонімеччини не проводили жодної політичної акції. Це стосується також і до колишнього гетьмана Скоропадського й до його руху. Хоч правда, що рух, керований гетьманом, зменшився тепер на користь Українського Національного Об'єднання (УНО), яке підтримували авторитетні німецькі чинники Протекторату (5), але, все таки, гетьман має ще сьогодні численних прихильників поза Німеччиною, зокрема в Злучених Державах Америки й у Канаді, де кілька тисяч українців присягнули йому й визнають його рід як дідину династію.

Міністерство закордонних справ і Гестапо є в постійному зв'язку з гетьманом, що завжди поводився зловільно супроти Німеччини. Щоб забезпечити йому й його родині утримання, відповідне його становищу, міністерство закордонних справ видає гетьманові регулярно значну піддержку, як надвишку до місячної пенсії, призначеної 1928 року колишнім президентом Райху фельдмаршалом фон Гінденбургом. На нещастя, наші зносини недавно погіршали, бо гетьман, який має 73 роки, (6), очевидно, вважає, що його найсвятішим обов'язком є атакувати й кидати підозри на інші угруповання, зокрема на вищезгадане УНО». (7).

З телеграми Шуленбурга з 26-го червня 1940 р. особисто до Рібентропа, дізнаємося, що Німеччина піддержувала советський ультима-

тум Румунії в справі Буковини й Басарабщини. Шуленбург, правда, «натякнув Молотову, що мирове рішення буде значно полегшене, якщо Совети відмовилися б від Буковини, що ніколи не належала до Росії. Але Молотов відповів, що Буковина є остання частка, яка бракує Соборній Україні, й тому радянський уряд змушений надати значення розв'язанню цього питання одночасно з басарабським питанням.

Як би то не було, я мав враження, що Молотов не відкинув цілковито можливості відмовлення від Буковини під час своїх переговорів з Румунією».

СРСР, видно, спершу хотів вимагати цілу Буковину, бо наступного дня, 26-го червня, Молотов викликав Шуленбурга й заявив йому, що радянський уряд, «в наслідок розмови, що її Молотов мав зі мною вчора, рішив обмежити свої вимоги до північної Буковини в містом Чернівці».

11-го липня Шуленбург писав до державного секретаря Вайшекера:

«... Я мушу думати, що це українські чинники в Кремлі піддержали й осягли здійснення вимог у справі відступлення північної Буковини. В кількох випадках, як, наприклад, під час переговорів щодо німецько-радянського кордону в Польщі, Україна явно робила дуже великий натиск на Кремль. П. Сталін заявив мені особисто за тих часів, що він готовий зробити уступки на півночі демаркаційної лінії, там, де вона перетинає Білорусь, але це неможливо зробити на півдні демаркаційної лінії, де є українське населення. Тому радянський уряд, хоч спершу згодився, відмовився відступити нам Сняву, місто, що ми його дуже хотіли мати. Мені досі не вдалося дізнатися, де є джерело цього сильного українського впливу. Українці, особливо впливові, в близькому оточенні кремлівських шефів не відомі».

5) Підкреслення оригіналу.

6) Помилка: гетьман Скоропадський народився 1873 року.

7) Підкреслення оригіналу. Це підкреслення, як і попереднє, були закреслені в чорній ліста.

Польська мова в Україні в XVI-XVII ст.

(Пам'яті Антуана Мартеля).

Паризькі слависти не забувають і ледве чи колись забудуть Антуана Мартеля, що його передчасна смерть була одна з найболочіших утрат французької славистики за останніх тридцять років. Вихованець славної Ecole Normale Supérieure, небіжчик завчався російської й польської мов у Школі Східних мов у професорів Буаїє і Грамена, старій церковнослов'янській мови в Ecole des Hautes Etudes у незабутнього Меїє та був найулюбленішим учнем професора Андре Мазона в «Коллеж де Франс». Мартель був пильним співробітником заснованого 1924 р. органу Інституту Слов'янознавства при Паризькому університеті Revue des études slaves, де перший запровадив «українську хроніку». Відбувши наукові подорожі в Польщі, Галичині, Росії та Східній Україні, Антуан Мартель упродовж п'яти років займав катедру слов'янських мов у Лільському університеті. Помер Мартель 1931 р. у Безансоні після довгої й жорстокої хвороби, що її смертельного наслідку він був цілком свідомий і що її він зносив терпеливо, як справжній християнин.

Небіжчик бо був палко віруючий католик і брав видатну участь у відомому до останньої війни католицькому журналі Revue des Jeunes, що відіграв не абияку роллю у виробленні суспільної ідеології, покладеної в основу теперішньої політичної партії «Народній Республіканській Рух». Про цю сторінку діяльності небіжчика найкраще можна довідатися з його листів, що їх видали друзі Мартеля: Antoine Martel, Lettres. 1924—1931. Editions de la Revue des Jeunes, Шляхетна постає цього світського бенедиктинця, цієї людини високої духовності, не прив'язаної до матеріальних дібр у нашому житті — знаменито освітлена в згаданих листах, що їх завжди читатимуть ті, хто цікавиться духовним життям Франції між двома війнами.

Студіюючи російську й польську мови, Антуан Мартель не міг не зайнятися й українською мовою. Проте, зацікавленість згаслого французького вченого Україною мала ще й іншу, не чисто наукову причину. Як кожний переконаний католик, Мартель мріяв про з'єднання Церков, щоб скінчити той сумний церковний розкол, що розпочався 1054 р. і що не приніс великого щастя ані православній Церкві, точніше Церкві, що залежала від Візантії, ані християнству взагалі. Очевидячки, що в таких умовах, Мартель не міг не звернути уваги на українську католицьку Церкву, єдину українську Церкву після сумнозвісного кроку Царгородського патріарха, що 1686 року віддав українську православну Церкву під московську зверхність. Бувши секретарем католицької студентської організації, Мартель ввійшов у зносини з о. Скрутенем, пізніше редактором «Записок ЧСВВ», а тоді редактором студентського католицького журналу «Поступ», що в ньому між іншим Мартель видрукував статтю «Російські студенти у Франції» (IV, 235).

Мартель двічі відвідав Галичину: одного разу, коли працював у львівських бібліотеках; другого разу, коли провадив там свої ваканції, перебуваючи також у Крехові та Жовкві, де особливо цікавився життям Чина Св. Василя Великого. Сліди цієї зацікавленості видно в нарисах, що їх пізніше небіжчик видрукував у «Revue des Jeunes».

1928 р., за ініціативою Антуана Мартеля й при його найближчій участі, бельгійський журнал «La Nervie», що виходив у Braine-le-Comte, присвятив окреме число літературі й мистецтву України. Це гарне число, оздоблене цінною ілюстрацією, своїм поважним змістом і досі може прислужитися французьким українцям.

Свідомий складних релігійних проблем Східної Європи, людина вельми сумлінна, Мартель не хотів забирати в цьому питанні слова, не вистудіювавши докладно мову й культуру тих країн. Тому так довго й працював згаслий французький дослідник над своєю головною працею «Польська мова в Україні й Білій Русі», так і не надрукованої за життя Мартеля, що взагалі відрізнявся своєю незвичайною безсторонністю, незалежністю в думках і ясным розумінням дійсності. Був ще справжній друг, друг ширший й без усякої користи, слов'янських народів, усіх слов'янських народів без усякого винятку. Не можна на цьому місці не згадати, що небіжчик збагатив бібліотеки «Інституту Слов'янознавства» й «Державної Школи Східних мов» чималою кількістю українських книжок, з них частину він привіз з України, а частину заповів перед своєю смертю.

Отже, «Польська мова в Україні й Білій Русі» залишилася по смерті її автора в рукописі. Професор Мазон і Унбегаун, теперішній професор слов'янської філології в Страсбурзькому університеті, видали працю Мартеля в такому вигляді, як

він її залишив, і проф. Мазон у передмові підкреслив, що небіжчик своєю працею добре прислужився славистиці одночасно, як філолог і історик.

Як не рахувати чисто інформаційної статті І. Борцака («Діло», 4, 5, 6 травня 1938 р.), ми досі не зустрічали ні одної фахової статті, присвяченої «Польській мові в Україні й Білій Русі». Тому наші читачі оцінять, як слід, нижчеподану статтю з-під пера Ю. Шереха, професора УВУ з українського й слов'янського мовознавства, автора праць з царини синтаксису слов'янських мов, історії слов'янських літературних мов, що в своїй статті ставить низку перисередних питань з історії нашої культури.

Редакція.

2 лютого 1949 р. минуло 50 років з дня народження талановитого французького славіста Антуана Мартеля. Передчасно померлий у віці 32 р. (12. X. 1931) цей вдумливий науковець найбільше цікавився питанням постання і згасання східнослов'янських літературних мов. Дві його праці — «Михайло Ломоносов і російська літературна мова» (1) та «Польська мова в руських країнах» (2), обидві видані посмертно, — обговорюють, як постала нова російська літературна мова (перша праця) і як занепадала «руська» тобто старокнижна українсько-білоруська літературна мова (друга праця). Остання належить цілком до істо-

рії української мови, — проте й досі вона в тяжких часах воєнного лихоліття не дочекалася наукової оцінки від українських мовознавців.

Не підлягає сумніву, що Антуан Мартель прагнув у своїй книжці найбільшої наукової безсторонності. Якінебудь політичні міркування, такі часто згубні для наукових творів, не грають у ній ролі. Про те саме говорять спогади тих, хто знав його особисто. Напр., проф. І. Борщак пише про нього в листі до автора цих рядків: «Він був, без сумніву, найсміливіший з молодих славістів (у Франції). А для українознавства його смерть була просто нечувана втрата. Була це цікава людина, гарячий католик, — він нагадував середньовічного ченця в доброму розумінні цього слова». Саме почуття глибокої шаноби до пам'яті покійного, до його праці, зобов'язує і нас до найбільшої безсторонності в оцінці його книжки. Широка обізнаність з літературою, часом аж дивовижна в умовах закордону, сумлінність у поводженні з фактами, брак будь-якого упередження і незаперечна аналітична настанова вирізняють працю Мартеля дуже корисно. Та, не зважаючи на це, треба сказати заздалегідь, що провідна теза праці Мартеля далеко не в усьому може бути прийнята, і перегляд фактів занепаду української старокнижної мови і одночасного ширення польської мови на території України (і Білоруси) в XVI-XVII ст. вимагає здебільшого іншого пояснення.

Наукове мислення Мартеля дуже послідовне, і тому його теза проведена через усю книжку так чітко. Тезу цю можна сформулювати так: від середини XVII ст. польська мова починає ширитися чимраз сильніше в

1) Michel Lomonosov et la langue littéraire russe. Paris, 1933. Дримітки скрізь — редакції.

2) La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche 1569-1667. Avec une préface par André Mazon, professeur au Collège de France, Lille, 1938, vol. 8e, стор. 318.

Україні й Білорусі, витискаючи поступово дотепер тут північну книжну мову з усіх царин її вжитку, — від ділової мови починаючи і мовою теологічних трактатів кінчаючи. При цьому не було ніяких мовних заборон від поляків і польської держави, ніяких актів мовного насильства, перехід на польську мову відбувався цілком добровільно. Причиною такого переходу, на думку Мартеля, було те, що греко-церковнослов'янська культура (якщо дозволено вжити такого терміну) в ту пору лишилася цілком осторонь нового ренесансового руху, тоді як Польща, країна Рея і Кохановського, не згадуючи *proetas mīnores*, переживаючи саме в цей час золотий вік своєї літератури, була провідницею на Схід Європи європейського Ренесансу.

Однак, концепція Мартеля має два вразливих місця. Поперше, він надто статично розглядає тогочасну книжну мову України-Білорусі, не помічаючи в ній боротьби різних напрямків. Подруге, він недоцінює того факту, що мовний тиск може провадитися не тільки безпосередніми адміністративними засобами (щось на зразок російських заборон української мови 1863 або 1876 р.), а й — з далеко більшим успіхом — засобами посередніми.

Канцелярійну мову Литовсько-Руської держави Мартель називає «церковнослов'янською» (39). Він вважає її за «штучну, учену мову», що її писарі мусіли вивчати в спеціальних школах (41). Він твердить, що нею говорило, «мабуть, тільки вузьке коло людей, навчених писати» (43). Автор відмовляє їй права називатися літературною мовою: «Вона, пише Мартель, ніколи не мала рис літературної мови, себто ніколи не була в деталях фіксована ні в граматиці, ні в лексиці, ні в низці текстів, що творили б традицію» (44). Але побіч Мартель подає деякі факти, що самі заперечують таке твердження. Відзначаючи, що ця мова мала два осередки — Львів і Вільно, які спиралися на зовсім відмінну місцеву усну мову, він водночас визнає, що в книжній мові «обидва ці осередки діють у повній згоді, нічим не виявляючи відмінностей мови, що розрізняють ці дві території» (43). З цього ясно випливає, що мова ця мала якісь чіткі норми. Відзначає Мартель також і розвиток цієї мови, заперечуючи тим власну тезу про її закаміялість. Порівнюючи дві редакції Литовського статуту 1529 і 1566 р., він стверджує чималі зміни в лексиці і в морфології (44).

Уже з цих фактів видно, що канцелярійно-книжна мова Литовсько-Руської держави, з одного боку, становила собою щось стале, традиційне, утримуване понад товірковими і навіть національними (українці й білоруси) розбіжностями. І хоч вона не мала, — вірніше сказати, ми не знаємо, щоб вона мала — писані граматики й словники, але ті школи писарів, що їх існування припускає за Харламповичем і Владімірським сам Мартель, були достатньою основою для витворення мовної традиції. З цього погляду це, звичайно, була літературна мова. Бо якщо виходити тільки з наявності нормативних граматик і словників, то треба було б визнати, що літературної мови Україна не мала ані за часів Київської Русі, ані за часів... Шевченка. Правда, є в цієї мови інша риса, що схиляє і нас назвати цю мову не літературною мовою, а радше «койне». Це — її понаднаціональний характер. Вона бо була літературною мовою не одного народу, а спільною літературною мовою, спільним зрядям порозуміння українців, білорусів, литовців і молдаван.

Але чи не мала характеру «койне» і книжна мова Київської Русі, така близька до книжної мови тогочасних південних слов'ян — болгарів і сербів? Безперечно, мала. Це взагалі типово для тогочасних книжних мов

Східної Європи (згадаймо також чесько-польські стосунки), і тому годі переносити на них те, до чого ми звикли, маючи справу з сучасними національними літературними мовами. «Койне» Київської держави не було одначе чимсь мертвим, застиглим. Воно розвивалося, і головний напрям його розвитку був — щораз більше насичення елементами місцевих (українських у Києві й Галичині з Волинною, російських у Новгороді й Суздалі) говірок. Такий самий розвиток проходить і «койне» Литовсько-Руської держави, що, до речі, було безпосереднім продовженням «койне» Київської держави. Вельми показова відмінність мови двох редакцій Литовського статуту, яку відзначає і Мартель. Запроваджена в XIV-XV ст. повна церковнослов'янська книжна мова, зв'язана із відгомонами мовної реформи тирновського патріярха Євфимія і з балканською еміграцією на північ (що, правда, мало заторкнула власне ділову мову), поступово переборюється. Досить порівняти, скажімо, мову касіянівської редакції Києво-печерського патерика (1462) з мовою перекладу «Пісні пісень» початку XVI ст. або з мовою Пересопницького євангелія (1556-1561), щоб нього переконатися.

З приводу Пересопницького євангелія Мартель каже за П. Житецьким «Церковнослов'янський елемент переважав у цій різноскладовій мові, з пристосуванням тільки до фонетики й до народньої лексики. Ми додамо, а також у позиченнях з польської» (106). Поминаючи те, що пристосування до народньої мови в Пересопницькому євангелії охопило ще й синтаксис й морфологію, тобто всі царини мови, мусимо сказати, що і пристосування в лексиці й фонетиці означало б явище принципово важливе. Щодо полонізмів, то тут у Мартеля раз-у-раз панує виразна нечіткість. Усі елементи, спільні з польською мовою, що їх він знаходить у текстах XVI-XVII ст., Мартель уважає за полонізми. Напр., у словнику Памви Беринди він розглядає як полонізми слова: **веселе, женитьба, слюб; сполучники есливжди, есливенц, хотяй, хоть, хоч, люб (85).** В іншому місці, характеризуючи систему сполучників і прийменників тогочасної книжної мови, він припускає польське походження в словах: **або, альбо, ат, гди, же, поневаж, ведлуг, подлуг, през, нігди, юж, завше, трохи (93).** Проте, хоч є тут незаперечні полонізми, є й чимало слів спірних, а такі, як **хоть (старе хотя), люб (любо), або, альбо (алибо), ат, же (іже-же), трохи (тръхъть) веселе, женитьба (женитва),** — типові не тільки для сучасних українських говірок, але й для літературної мови Київської Русі взагалі, а надто для її пізнішої стадії, культивованої вже в Галицько-Волинській державі. Майже повна відсутність польських текстів до XV ст. і мала кількість їх до XVI ст. спричиняється до того, що польська лексика постає перед дослідником ніби відразу в зформованому стані в пворах авторів XVI ст.

Тим часом варт було б спеціально дослідити українські елементи в старопольській мові, і тоді, може, виявилось б, що багато спільних елементів двох мов, які Мартелеві в «койне» Литовсько-Руської держави здавалися полонізмами, були в дійсності давніми або новими українізмами (чи то білорусизмами) в польській мові. Історично можна обґрунтувати їх появу в польській мові в період її відступу перед українською експансією на захід у XI-XIV ст. Незаперечно доведена мистецька експансія України до Кракова, Сандомира, Люблина була, звичайно, тільки частковою загальною культурно-політичною експансією, а мовні позичення завжди супроводять подібні історичні процеси. Питання ще чекає ще свого безстороннього дослідника-мовознавця. Не маючи повноти змоги робити будь-яких певних висновків, можемо все таки сподіватися, що такі дослідні мог-

ли б кинути світло й на деякі темні або спірні питання історії польської мови, як от довільні підставлення носових звуків у словах типу печатъ — *pięczęć*; підсені Брюкнером «дублетів» носових і у в польських словах типу *duży - dążyć, wnuk - wnek, łuk - łęk, smutny - smętny* і т. п.; ненормальне для мови польської о в словах типу *szorstki, macocha, pożoga* тощо; ствердіння приголосних перед е в словах типу *serce, wesele, truteń*; появу л після губних у словах типу *kropla, grobla, niemowle/a, grable* (хоч це останнє, здається, належить до іншої доби). Варто було б переглянути також «чехізми» в польській мові. Деяко з них, як от *hołota, hojny, ohydny, śmiertelny, rzetelny* тощо могли б виявитися зовсім не чехізмами, а українізмами. Це же характерично, що стара польська пісня «*Bogurodzica*», записана на початку XV ст., називає Божу Матір не польським, а українським словом і що в її короткому тексті є такі підозрілі з цього погляду слова, як *дея* (для), або *Божич* (Син Божий). Варті уваги з цього ж таки погляду гльоси де Фльоріанського псалтиря (3).

Польські дослідники визнають периферійні впливи української мови на польську в XVI ст., напр., у творчості Кльошовіча (4) або Зіморовіча (5), але нехтують можливістю поважних давніх впливів. Тим часом у XVI ст., коли експансивною стала Польща, що тоді переживала розквіт своєї культури, культури вищих класів, українські впливи могли, звичайно, бути тільки обмежені до провінційно-селянського життя. Це період тарячкового «кошляхетнення» польської книжної мови, відчуження її від усього «хлопського» — не тільки чужого, а й свого. А що польському шляхтичеві в цей час українське здавалося саме «хлопським», то природно, що в мові збереглися після цього тільки ті елементи українського походження, які вже не сприймалися як українські. Це саме з цього часу і йде легенда про те, що польська мова майже не має українізмів, тоді як справді можна припускати, що їх там аж надто ясно. І ось цій «шляхетській» легенді мимоволі віддав данину і Мартель, уважаючи все спільне з польською мовою в тогочасній книжній українській мові за полонізми. Безперечно, в XVI-XVII ст. українська мова засвоїла дуже багато полонізмів, але наявність цих полонізмів, ледве чи можна вважати за ознаку штучності тогочасного «койне».

Подібного непорозуміння Мартель допускається і в характеристиці тогочасних перекладів з польської мови (105, 110). Вони здаються йому просто перелицюванням на іншу фонетику польського тексту. Він бо підходить до перекладу з теперішніми вимогами. Хіба, скажімо, церковнослов'янські переклади грецьких текстів, зокрема ефиміянської школи, теж не мали не раз ознак дослівного перелицювання оригінального тексту? А згадаймо стосунки між польським текстом Фльоріанського псалтиря і паралельними латинськими і німецькими, або зв'язок польської біблії королеви Зоф'ї з чеським оригіналом. Тогочасні переклади дуже часто мали характер «кальки», обмежуючися на фонетичних, морфологічних і лексичних замінах, але не змінюючи будови фрази (і навіть будови сло-

3) Знайдений бібліотекарем монастиря св. Фльоріяна коло Лінца, виданий у Відні 1834 р. Див. «*Psalterz floriański jest zabytkiem małopolskim*», (W. Taszycki у «*Język Polski*» XXIX, 1949, стор. 1-13; 122-126.

4) Себастьян Кльошовіч (1545—1602), написав поему «*Roxolania*» з українського побуту, де переповнів латинськими віршами українське голосіння.

5) Шімси Зіморовіч (1604—1629), автор «*Roxolanki*», де позначився вплив українських народніх пісень.

ва) оригіналу. Від цього ще не можна робити висновку про брак або занепад власної книжної мови!

Таким чином проникнення в українську книжну мову XVI-XVII ст. т. зв. «полонізмів» великою мірою означає в дійсності якраз проникнення елементів живої (української або білоруської) мови. Особливо виразно це на прикладі тих же псевдополонізмів у мові народніх дум (як би не оцінювати їх походження, не можна заперечити народнього характеру їх існування!). Щоб остаточно висвітлити питання про «полонізми» «койне» Литовсько-Руської держави, потрібне було б вивчення самої мови текстів того часу — українських і польських, — а не коломовних фактів, які є об'єктом книжки Мартеля, — але вже сказаного досить, щоб зробити висновок, що в XV- XVI ст. «койне» Литовсько-Руської держави не було чимсь мертвим, застиглим, а проходило процес розвитку в напрямі наближення до живих мов, на Україні — до української мови. Цей процес є нормальний, і саме з нього поставали природним способом національні літературні мови. Так зокрема було в Росії (як це показує і Мартель у своїй книжці про Ломоносова), де народні елементи, поступово продираючися в старе «койне» з церковнослов'янською основою, будиши потім урегульовані в своєму вживанні, створили разом з елементами того «койне» яснову синтетичної національної російської літературної мови.

На Україні ці процеси не привели до витворення нормальної синтетичної літературної мови. Що було причиною цього? Якраз гвалтовне перервання згаданих нормальних процесів у наслідок польського тиску. Тут ми приходимо, власне, до заперечення головної тези Мартеля. Мартель думав, що українські культурні кола добровільно зреклися свого «койне», бо воно було мертве, а польська ренесансова культура захоплювала своєю вишчістю. Ми вже переконалися, що перша половина Мартелевого обпунтування не відповідає дійсності: «койне» не було мертве, воно мало в собі чималі можливості дальшого розвитку. Щождо другої половини, то тут Мартель має рацію. Дійсно, культура греко-візантійського походження тоді була в занепаді, а польська культура в розквіті (162). Однак, як він сам слушно зазначає (161), подібні ситуації звичайно приводять до великого числа мовних позичень, особливо в лексиці, але не до цілковитого відходу від своєї мови. Отже, факт зречення своєї мови вимагає окремого пояснення.

Причини цього зречення, повторюємо, не можна знайти в перевазі тогочасної польської культури, — а тільки в безпосередньому її посередньому тиску Польщі. Цей посередній тиск виявився в тому, що Польща систематично підривала існування тих суспільних верств, які могли бути носіями новотвореної на основі синтези старого «койне» і живих говірок літературної мови. Мартель сам визнає, що носіями цієї мови могли бути двір і місто (307). Двір — означає державу. Її існування було неможливе при пануванні Польщі. Щождо міста — Мартелеві добре відомі факти адміністративної переваги поляків в українських містах (196) і змушеної денационалізації цих міст... В обставинах тогочасної говіркової строкатости, невідмежованости навіть українських елементів від білоруських — тільки тоді могла б витворитися літературна мова на національній основі, якби її осередком стало якенебудь культурно, економічно й політично впливове на всю країну місто. Але польська митна система, обмеження прав міщанства тощо виключали появу такого міста і тим самим виключали і зформування національної літературної мови. Впадає в очі паралельність процесів «народнення» койне Литовсько-

Руської держави і буйного розвитку українських міст до 1569 р. і занепаду обох процесів після 1569 р. Додаймо до цього польську політику щодо третьої культурної верстви — духівництва: насаджування подольських єпископів («право подавання королів»), що не цікавилися церковними справами, зв'язане із цим спростачення і культурний занепад середнього й нижчого духівництва (182, 187, 292), — і ми побачимо, що сама Польща своєю політикою підірвала ті соціальні підвалини, на яких міг далі відбуватися нормальний розвиток старого «койне».

Але хибно заперечувати і безпосередній мовний тиск. Мартель сам подає факти, як польський уряд і суд зверталися до української шляхти не «руською» мовою, що спершу викликало навіть спеціальні протести (47-51). Підкреслюючи «добру волю» польського уряду, він нагадує про гарантії збереження «руської» мови в судівництві, типу Сігізмундової гарантії 1591 р. (46). Але чи не свідчать ці гарантії якраз про протилежне, про систематичність порушень прав «руської» мови? Чи можна собі уявити, щоб, наприклад, у сучасній Франції уряд видавав гарантії, що судівництво й діловодство будуть провадитися французькою мовою? Гарантії видають завжди на те, що не самозрозуміле, чого не дотримуються. У централізованій багатонаціональній державі, де державно-правні інституції з вирішальним голосом зосереджені на території панівного народу, мовний тиск відбувається неодмінно, навіть при відсутності безпосередніх заборон мови підлеглих народів. Так було в тогочасній Польщі, так буває і в усіх подібних випадках. Можна, нарешті, по різному оцінювати вагу фактів усунування книжок, писаних «руською» мовою, про що свідчить «Пересторога»: «У самом Кракові корунном і в костелах римских... книг словенских великими skleпami знайдеш замкнених, которих на світ не випустят. Также есть і в Львові у мнихов домніканов», — але не можна не вбачати тут також проявів безпосереднього тиску, дарма що усвідомлювано його як факт релігійної, а не мовної боротьби.

Додаймо ще послідовну компромітацію «руської» мови, як «простацької» в писаннях польських полемістів («мудрих латинників», як їх зве Іван Вишенський) типу Скарги, — і ми зможемо собі уявити ту атмосферу захоплення польською мовою і практичної вигідності користування нею, з одного боку, підрізання на корені всього того, що могло б їй протиставитися, з другого, — і ми зрозуміємо, чому польська мова ширилася тоді на території України й Білоруси. І саме в цьому є причина нового, сказати б, гарячкового звернення до церковнослов'янської мови і намагання оновити її, яке ми зустрічаємо в українських церковних колах на межі XVI и XVII ст. Це було намагання протиставити одній культурній традиції — польсько-латинській, — іншу традицію: греко-слов'янську. Це була спроба знайти рівношінну зброю для боротьби з сильним супротивником.

Для Мартеля, що «койне» Литовсько-Руської держави розглядав статично, в цьому поновному зверненні до церковнослов'янщини нема нічого принципово нового. В дійсності це було трагічне заперечення понадсторічного розвитку «койне» Литовсько-Руської держави в напрямі наближення до народніх джерел. Діалектика цього звернення принесла трагічні наслідки: бажаючи врятувати свою культуру від польського наступу, наші церковнослов'янізатори в дійсності самі сприяли остаточному перерванню процесів нормального розвитку літературної мови, сприяли висушуванню літературної мови і тим самим проти своєї волі готували ґрунт для дальшого посилення колонізації. З граничною наочністю це

трагічне усунування елементів живої мови з книжної показав С. Грузинський у своїй праці про Літківське євангеліє 1595-1600 р. в порівнянні з Пересопницьким євангелієм 1556-1561 р. і Волинським євангелієм 1571 р. («Чтения въ обществѣ Нестора-Лѣтописца» XXII-XXIII). Коли пересопницьке євангеліє пише **дитя**, Волинське й Літківське — **отроча**; Пересопницьке **жолніра**, Волинське й Літківське **воинове**; Пересопницьке і ще Волинське **мовлю**, Літківське — **глаголю**, Пересопницьке і Волинське **суки**, Літківське — **риз**; Пересопницьке і Волинське — **стравні речі**, Літківське — **брашна**; Пересопницьке і Волинське — **розкази**, Літківське — **рци** і т. п. в сотнях випадків.

Мартель не спостеріг глибокої трагічності в настанові провідних українських церковних кіл на реставрацію церковнослов'янщини. Тим самим йому лишилася нерозкритою внутрішня спонукка їхнього ж таки пізнішого переходу на польську мову. Тим часом тут ішлося про своєрідне самогубство української культурної верстви, що його кінцевою, **посередньою** причиною був все таки знову передусім польський тиск, а тільки в другу чергу — блиск тогочасної польської культури.

Таким чином припущення Мартеля, що якби в цей час появилася геніальна одиниця, вона могла б своїми писаннями зформувати нову літературну мову для України, доводиться визнати за неймовірне. Жодна одиниця не може витворити літературної мови, коли для цього нема об'єктивних підстав, що це зрешттю далі визнає і сам Мартель (307). Об'єктивні підстави для зформування літературної мови на національній основі були на той час знищені або парализовані польською політикою в Україні. Паралель з Московью ще раз виразно це доводить. Не в кращому стані була там тоді культура, — навпаки, як відомо, в далеко тіршому, як про це свідчить те, що в XVII і початку XVIII ст. учителями Москви були саме українці і білоруси. Так само, як в Україні, там відбулася (хоч з інших причин) церковнослов'янізація в мові. Однак все це було там переборене, бо були ті міцні основи, що їх в Україні підрізала Польща: держава («двір») за термінологією Мартеля) і місто. І саме місто — конкретно Москва — дало Ломоносову згодом можливість широко прийняти в традиційну і не-російську своїм характером умовну основу літературної мови народні російські елементи і тим витворити основи синтетичної російської літературної мови.

Але і з українською літературною мовою тоді справа не стояла так трагічно, як це уявлятиме той, хто прочитає книжку Мартеля. Полонізація тоді мала все таки не загально-національний характер, а становий. Українські соціальні низи виявили велику відпорність супроти польської мови як такої (приймаючи, звичайно, чимало скремих лексичних позичень). Сам Мартель мимохідь зауважує (200), що українське козацтво і селянство не тільки зберегло свою мову, а навіть розчинило в собі польських колонізаторів своєї території (селян). А найголовніше, що на цю добу припадала велетенська розвірами колонізація Центральної, Східної і частини Південної України, яка привела кінець-кінцем до витворення там нових українських говірок, синтетичного характеру, із подивигідною єдністю мовного типу від Бердичева до Кавказьких гір і від Лубень та Сум до Чорного моря. Це саме величезна єдність і синтетичність мовного типу цих говірок дала можливість навіть без існування українського «двору» і великого міста на початку XIX ст. витворити на їх основі нову українську літературну мову.

Безстороннє дослідження цієї доби не може не підкреслити, як уже тоді всупереч польській експансії і незалежно від корційних спроб церков-

них кіл урятувати старовину через церковнослов'янізацію мови, витворювалися об'єктивні передумови для пізнішого зформування нової української літературної мови — уже не міжнародного «ксіне», а справді національної (і всенарісної) мови літератури.

Книжка Мартеля, на жаль, не могла використати літератури, що наближається до схоплення цих процесів — історичних праць Липинського, історії української літератури М. Грушевського, мовознавчих розвідок Стонга (Stang), Ярошенка, Дем'янчука, Курашкевича та ін. Тому вона лишається високоцінним зведенням старіших матеріалів у старанному і розумному зіставленні їх, чесною і тим милою спробою зрозуміти їх, але її загальна концепція не відповідає складності українського історичного процесу. Можливо, якби автор не загинув передчасно, він переглянув би дещо в своїй концепції. Не забуваймо, що він сам не вважав ще свою книгу готовою до друку. Але чимало часткових тез Мартеля заслуговують на цілковите визнання. Серед них, передусім, — талановите заперечення з фактами в руках традиційного стотожнення оборонців православ'я з оборонцями своєї мови, а прихильників католицизму або унії — з носіями полонізації. Мартель переконливо показує, що раз-у-раз ролі тут мінялися і що католицизм зовсім не йшов на Україну з наміром полонізувати українців; навпаки, в тих випадках, коли католицизм об'єктивно ставав знаряддям полонізації, це відбувалося не з свідомої настанови, а під тиском складних і заплутаних місцевих обставин. Так само дуже переконливо висвітлено ролі різних типів шкіл у ширенні польської мови на Україні. Такого роду побічні тези, як і широта зведення матеріялу, забезпечують книжці Мартеля тривале значення.

Юрій Шерех.

Українські Думи французькою мовою

УКРАЇНСЬКІ ДУМИ, цей, за висловом Максима Рильського, «найдорожчий алмаз у короні многострадального, волелюбного, прекрасного й великого українського народу», віддавна звернули на себе увагу у Франції. Ще 1840 р. французький журнал «La Revue Britannique», згадав про Думи, а 1876 р. французький історик Рамбо, який був у Києві на славному археологічному конгресі 1874 р., за російським перекладом, що його зробили київські вчені, ознайомив французьких читачів зі змістом деяких Дум. 1879 року Ходзько, поляк з походження, що займав славистичну катедру в «Коллеж де Франс», зробив французький переклад восьми Дум, але цей переклад місцями просто фантастичний і в ньому такі перлини, як «шакали» в Україні. До того ще той переклад оздоблений «внеш-

польським» коментарем, що ніяк не пасує до наукової праці.

Саме лише тепер французький світ і взагалі всі ті, що розуміють французьку мову, дістали до своїх рук перший справді французький переклад Дум, що його зробив французький автор, який знає ґрунтовно українську мову так, як ніхто з французів її сьогодні не знає. Маємо на увазі книгу: *Les Dumes Ukrainiennes. Epopee cosaque. Textes ukrainiens, traductions intégrales, avec une introduction et des notes. Par Marie Scherrer. (Paris, C. Klincksieck. 4°, стор. 208).* Ця праця, що є певною подією у французькому українознавстві, починається гарним motto з «Опису України» Бопляна, що добре пізнав наш наріч: «Найбільше безчутливе серце зоруниться, чуючи вигуки й пісні ло-

між плачем і стогном нещасної Русі; ця бо нація співає й голосить плачучи».

У своїй передмові авторка зазначає, що вона переклала тільки, так звані, «старі Думи», ті, що мають за зміст боротьбу козаків з турками та татарами, бо Думи, так звані, доби Хмельниччини, пані Шерер, слідами Івана Франка, на якого вона покликуються, вважає за «імітацію, що її зробили письмєнні люди XVIII в., користуючи з, так званих, Козацьких літописів».

До «старих Дум» п. Шерер додала ще три, так звані, «сімейні Думи», так що цілий репертуар Дум у п. Шерер має такий вигляд: Невольники, Плач невольника, Іван Богуславець, Маруся Богуславка, Сокіл, Самійло Кішка, Олексій Попович, Розмова Дніпра з Дунаєм, Втеча трьох братів з Озова, Три брати Самарські, Смерть козака на долині Кодимі, Отаман Матяш старий, Іван Коновченко, Козак прощається зі сестрами, Брат та сестра, Вдова, Козак Голота.

Вступ до тексту Дум, справжня наукова студія, обіймає 40 сторінок і складається з чотирьох розділів: Термін (Назва) «Дума» і його походження; літературна історія Дум в XIX-XX в.в.; кобзарі і лірники; українська Козаччина і її боротьба з мусулманами. Перший розділ, найбільш оригінальний, присвячений складному питанню про походження назви «Дума», назви «вченої», що з'являється вперше у збірці Максимовича (1827), бо самі співи Дум не знали її, а вживали назви «Козацькі пісні», «козацькі псалми», «невольничі пісні», або «лицарські пісні». Шляхом докладної аналізи стародавніх українських і польських текстів, що їх студія свідчить про не аби яку ерудицію авторки, та шляхом перегляду творів Рилєєва, Бродзинського, Немцевича і Богдана Залеського, п. Шерер показує, що термін «Дума», який зустрічаємо в Україні в XVI

віці (авторка не вказала, що на Україну ця назва прийшла, правдоподібно, від південних слов'ян), був підхоплений в XVII в. польською літературою, де цей термін визначав «вчену поезію, елегічну або військову», що завжди займалася Україною й козаками. Польські романтики кінця XVIII в. відновили цю назву для своїх творів на українську тематику, а в поляків, мабуть, у Бродзинського, запозичили термін «Дума» Максимович і Срезневський. Не зайвим буде тут додати, що всі польські, українські й латинські тексти, що їх авторка аналізує в цьому розділі, подаються в їх оригіналах і французьких перекладах.

Другий розділ вступу присвячений «літературній історії Дум. Стилім, речевим і ясним стилем, як уміють писати французи, авторка, яка завжди знає, що саме хоче сказати, викладає історію студій про Думи, починаючи від скромної збірки Цертелева (1819) і кінчаючи славним «Корпусом» Катрі Грушевської, що, на превеликий жаль для науки, скінчився, з причин, як кажуть, «незалежних від автора», на першому томі. У цьому розділі п. Шерер виявила доскональне знання вельми багатой літератури про Думи.

Зважаючи на роллю в історії українського національного руху збирання Дум, авторка зовсім справедливо подає літературну історію Дум на широкому тлі українського руху. В примітках знаходимо короткі, але змістовні, життєписи Трошинського, Максимовича, Срезневського, Куліша, Бодяньського, Метлинського, Костомарова, Чубинського, Антоновича, Драгоманова, Павла Житецького... Нема чого й казати, яку користь мають ці примітки для французів, що займаються духовним життям України в XIX в. Оповідивши докладно дві головні теорії про походження Дум. — «вчену» Павла Житецького й «народню» Колесса, — авторка не висловлює своєї дум-

ки в цій справі, що ледве чи колись буде остаточно вирішена, хоч, належачи до французької славистичної школи, п. Шерер, видно, схиляється до першої теорії, теорії Житецького-Перетца.

У третьому розділі «вступу» Марія Шерер малює читачам кобзарів і лірників: їх організацію, репертуар, спосіб життя й т. ін.

Думи не є, як це думали колись, «ритмовані літописи», що відбивають історичні факти; це тільки поетичні народні твори, «підфарбовані історично», як слушно висловився М. Грушевський, твори, що малюють життя Козаччини в XVI-XVII віках, та її боротьбу з турками й татарами. Отож, зовсім слушно Марія Шерер кінчає свій вступ історією походження й першої доби Козаччини та її боротьби з турками й татарами в XVI-XVII в.в. Завдяки цьому розділові, віднині французький читач матиме, нарешті, науковий нарис початків Козаччини.

Далі починається самий текст Дум. На лівому боці книги подається український текст, на правому — французький переклад. Український текст подано, очевидно, за сучасним нам правописом, текст скрізь витриманий за оригіналами, хоч у Думі «Іван Коновченко», що, як це зауважив уже Павло Житець-

кий, має деякі русизми, — витвір якогось кобзаря, — авторка замінила ці русизми українськими словами, подаючи в примітках слова оригіналу. Француз, що студіюватиме українську мову, матиме тепер гарний український текст. А щодо українця, він зможе читати й перечитувати наші славні Думи, що їх популярні видання, не кажучи вже про наукові, давно зникли з книгарського ринку.

Варт відзначити дбайливу коректу українського тексту: при найуважливішому перегляді ми не зауважили більше одної помилки — явище рідке навіть у суто українських виданнях.

Не абияку працю мусила авторка проробити над французьким перекладом. Річ у тому, що французька література майже не знає народної поезії та й саму французьку мову, мову «аристократичну», не так то легко пристосувати до нашої народної, часто-густо наївної, мови Дум. І треба сказати, у цьому всі французькі славісти, що ознайомилися з обговорюваною працею, одностайні: п. Шерер з честю вийшла з цих труднощів і «Козацька епопея» вперше дістала належну їй «західню» форму. Для тих, що знають французьку мову, подаємо зразок перекладу Марії Шерер з Думи «Смерть козака в долині Кодими»:

«На узбоччі долини, біля двох сокорів
козацьких,
Там козак постріляний, порубаний
на рани смертельні знемагає

І праведного Суддю з неба бажає;
При собі отця-неньки не має.
Рани постріляні — кров'ю зійшли

Порубані — до серця прийшли.

Тоді козак долину Кодиму трьома
клятьбамц проклинає:

«Бодай ти, долино Кодимо, мхами,

болотами западала,

Dans le fond de la vallée, près de
deux peupliers,

Se meurt de ses blessures mortelles,
le Cosaque, percé de flèches,
taillé de coup de sabre.

Il attend du ciel le Juge Equitable,
Car il n'a auprès de lui ni père, ni mère.
Les flèches qui l'ont percé ont fait
couler son sang,
Les coups de sabre ont pénétré jus-
qu'à son coeur,

Par trois fois il maudit la vallée de
Kodyma :

« Dieu fasse, vallée de Kodyma, que
tu disparaisse dans les marais
et dans la mousse,

Щоб у весну Божу ніколи не зоряла,
не позоряла,
Що я на тобі третій раз гуляю,
В тобі козацької здобичі собі ніякої
не маю;
Перший раз гуляв — коня вороного
втерав,
Другий раз гуляв — товариша сер-
дечного втерав,
Третій раз гуляю — сам голову ко-
зацькою покладаю.

Орли чорнокрильці,
Козацькі дозірці,
Налітають,
Козацькую душу доглядають...

Перед французьким текстом кожної Думи подано короткі й доцільні уваги про запис цієї Думи, де її вперше було видруковано, про її варіанти, літературу й т. ін. В кінці кожного французького перекладу авторка подала численні, надзвичайно важливі для французьких українців, ну і взагалі для кожного французького читача, коментарі історичні, географічні, етнографічні, філологічні. Ці коментарі, як і примітки у вступі, виявляють добру ерудицію авторки в царині українознавства й досконале знання його джерел. Вони, зрештою, принесуть чимало корисного й пересічному українському читачеві.

Наприкінці «Українських Дум» подано докладну бібліографію на сімох сторінках, з якої бачимо, що п. Шерер почувається цілком віль-

Que jamais au printemps divin tu
ne refleurisses !
Voilà trois fois que j'y viens,
Sans jamais y trouver de butin co-
saque,
La première fois en y venant, j'ai
perdu mon cheval noir,
La seconde fois en y venant, j'ai
perdu un cher compagnon,
La troisième fois que j'y viens, j'y
laisse ma tête de Cosaque.»
Les aigles aux ailes noires,
Gardiens des Cosaques,
Arrivent en volant,
Ils guettent l'âme du Cosaque...

но в численній літературі про Думи: вона знає навіть дрібні журнальні й газетярські статті. Такого знання української наукової літератури ми ще ніде не зустрічали в чужинецького дослідника.

**

Читач уже збагнув вартість і значення праці французької дослідниці, першої вченої праці на чисто українську тему. Ціла книга справляє враження праці, зробленої старанно і з любов'ю, на підставі уважного вивчення джерел. «Les Dumes ukrainiennes» заслуговують якнайпильнішої уваги. Праця п. Шерер являє собою коштовну вкладку в убоге французьке українознавство. Не один рік пройде, доки з'явиться подібна українознавча праця у Франції.

Д. С.

«Історична легенда України»

Саме недавно «Інститут Слов'янознавства Паризького університету» видав працю І. Боршак: «Історична легенда України. Історія Русів». *)

*) La légende historique de l'Ukraine. Istorija Rusov. Paris, Institut d'Etudes Slaves, 9, rue Michelet, VIe, 1949. vol. 8°, стор. 195. (Collection historique de l'Institut d'Etudes Slaves, XIII). Ціна — 800 фр.

Праця поділена на дві частини. Перша, більша, містить докладну аналізу тексту «Історії Русів», — крім передмови до відомого тексту, знаходимо тут переклад, або переказ, 66 уривків його; друга — присвячена «Літературній історії «Історії Русів»». Працю І. Боршак, що присвячена «Нам'яті Михайла Грушевського, історика України», видано за підтримкою «Національної каси наукових розшукув».

До двох ювілеїв

I.

Григор Орлик у домі Гете

Цього року цілий світ відзначає двохсоту річницю народження Гете, що між іншим — річ майже виняткова — не мав жодного впливу на духовий розвиток німецького народу в XIX-XX вв. Мимоволі переносишся думкою 17 років тому, коли відзначали у Франції століття смерті Гете.

17 років... Був то останній, 1932, рік Ваймарської Німеччини, що вже конала. На обрії вже стояв той, хто заподіяв стільки горя й лиха людству, Україні, і своєму власному народові...

Але 1932 року ще деякі оптимісти хотили вірити в "добру" Німеччину, і ціла літературна Франція палко відзначала ювілей Гете, що був завжди вельми шанований у Франції. «Revue de Paris» цитувала з захопленням відомі вірші Лямартіна про Німеччину:

"Нехай живуть шляхетні сини поважної Німеччини («Vivent les nobles fils de la grave Allemagne»).

Інший журнал «Nouvelle Revue Française», що грав таку значну роль в передовій частині французької літератури присвятив великому німецькому поетові окреме число. Паризька Національна Бібліотека з свого боку zorganizувала виставку Гете з такими експонатами, що їх ніколи й ні-

де більше не можна буде бачити. Музеї Франції, Німеччини, Австрії, Швейцарії, окремі рідкі збірки — все це сиріяло успіхові виставки, що її слід залишився в розкішному ілюстрованому каталозі: *Bibliothèque Nationale, Goethe, 1749-1832. Paris 1932, 8°, стор. VII, 233*, справжній малий енциклопедії Гете. Передмову до каталога написав тодішній і, на щастя, теперішній директор Національної Бібліотеки Жюльєн Бен, що перебув і німецьку в'язницю в Парижі, і конценраційний табір у Бухенвальді.

На стор. 30, під № 53 читаємо, що на виставці була гравюра, з Національної Бібліотеки, баталії під Вергеном 13 квітня 1759 р., з таким поясненням упорядників каталога:

"Одна з постатів, що фігурує на цій гравюрі, це — граф Григор Орлик, українець на французькій службі, тоді *maréchal de camp*, чия акція виявилася вирішною у виграші цієї баталії. Тяжко пораненого графа Орлика перенесли в будинок Гете-батька поета".

Була це перша у Франції друкована згадка про дивний припадок історії, що привів хрещеника Мазелі до будинку Гете у Франкфурті. В зв'язку з ювілем Гете ми гадали не зайвим нагадати нашим читачам про цей епізод.

II.

Сергій Дягілев і Василь Горленко

Оце минуло 20 років, як помер Сергій Дягілев, відомий організатор російських оперних, а особливо балетних, вистав закордоном. З нагоди цієї річниці, жінка французьких газет подала біографію Дягілева, згадавши при цьому розкішне видання "Русская Живо-

пись в XVIII вѣкѣ". Д. Г. Левицкій (1735-1822). Составилъ С. П. Дягилевъ. Петербургъ. 1902".

В невіданих доєї листях В. Горленка († 1907), цієї цікавої людини й тонкого глумельника до відомого французького мистецького критика й зна-

ного перекладача на французьку мову, між іншим, усіх творів Чехова, — до Дені Роша, знаходимо не позбавлені цікавості рязки про згадане видання Дягілева, де життєпис славного українського маляра написав якраз Горленко. (Стор. 73-92).

31 лютого 1902 р. Горленко писав до Роша:

“Як тільки складання (в друкарні) скінчиться, вишлю до Вас коректурні аркуші своєї статті — біографію Левицького — і статті Дягілева — оцінку творів Левицького та історичні примітки. З цих двох статтів Ви візьмете те, що придасться для Вашого журналу”. (1).

14-го березня Горленко надіслав до свого французького друга відбитку своєї статті про Левицького, що “мало чим відрізняється від тієї, що надрукована в моїй книжці. Причина цього вельми

проста: про Левицького не можна дістати більших відомостей”.

Книжка, про яку тут згадує Горленко, це його славні “Українські Были” (1899), що її в літі того ж таки 1902 р. Горленко вислав до Дені Роша з такою привіткою: “Искренно уважаемому г. Дени Рошу, другу и проводнику въ Европу русской и малороссийской словесности и искусства”.

5-го жовтня 1904 року Горленко писав до Роша: “Чи читали Ви в “Новому Времені”, що Дягілеву дали повну Уваровську нагороду (одна з вищих наукових нагород у колишній Росії. — *Редакція*) за книгу про Левицького? Аджеж, Ви знаєте, що ідея книги, її канва, біографія Левицького та додатки — моя праця. Але що поробиш проти нахабства! Я міг би порушити справу в пресі й “Новое Время” мене підтримало б, але не хочеться виступати перед публікою. Справа не в самолюбстві, а в тому, що Уваровська нагорода — це 1.500 барб. Це не жарт!..”.

Наполеонівська мапа 1812 року

Від травня до жовтня цього року, в славнозвісному “Будинку Інвалідів”, відбувалася виставка, що її, певно, вдруге нані сучасники не побачать. Була то виставка особистих речей Наполеона, від перших років аж до останніх днів його життя на острові Св. Олени. Вартість експонатів полягала в тому, що їх це вперше показали родичі й нащадки імператора. Скільки там було цікавих речей, що їх нема по державних архівах і музеях! Однаже, хочемо тут відзначити один експонат з

архіву військового міністерства, — мапу Пруссії, частини Росії, Польщі, України, що нею послуговувався Наполеон під час свого походу 1812 року. На ній досить докладно, аж до сіл, подается українська територія від Львова аж до Полтави. Назви подає за мішаним правописом: російським, польським і українським. З новаток про населення територій, зазначених на тій мапі, бачимо, як французький генеральний штаб був дуже добре поінформований про ставовище в Східній Європі.

1) Листи Горленка до Роша, за деякими винятками, були писані російською мовою «для моєї практики російської мови», як казав нам Дені Рош. «Нарис», що про нього тут говорить Горленко, з'явився з-під пера Роша, під заголовком: *Un portraitiste Petit-Russien. D. M.* (замість «G»). Lévitiski, Paris, Gazette des Beaux Arts, 1904, vol. 8, стр. 29.

ВОЛЬТЕР

Сто сімдесят перший рік оце минає з того дня, коли, можна сказати, перед очима цілого Парижу, цілої Франції, й цілої тодішньої освіченої Європи, скінчив свій довгий життєвий шлях Франсуа-Марі Аруе (він народився 1694 року), що назажди ввійшов до історії під іменням Вольтера. Ніхто з людей пера, ані до нього, ані після нього, не мав такого великого впливу на культурні верстви Європи, що тоді здебільшого складалися з шляхетського стану.

Рухливий і невтомний, що між іншим ціле своє життя гірко скаржився на своє здоров'я, Вольтер працював майже в усіх літературних жанрах.

Французький театр XVIII віку, це — насамперед "трагедії" Вольтера, який зрозумів, що в цьому жанрі найкраще можна змальовувати людські характери й пристрасті. Тому він розірвав з надто великою "куртуазією", що до нього панувала у французькій трагедії, глузуючи, що всі ці "трагедії" лише "пусті розмови на п'ять дій". Але щоб дати справжню "трагедію", що не зникає з часом, у Вольтера не вистачило генія. Сьогодні всі "трагедії" Вольтера, навіть ті, що мали найбільший успіх ("Мерона", "Заїра"...), сплять по бібліотеках, а "трагедії" Шекспіра, що його між іншим Вольтер увів у Францію, завжди свіжі.

Натомість "філософічні романи" Вольтера й досі читаються, і то навіть з приємністю. Перечитайте "Кандіда" у гарному перекладі В. Підмогильного і ви знайдете в цьому творі їдкий дух Вольтера, його вбивчу іронію. Це великий майстер віднаходити дрібнєсенні факти, сухі й точні, що майже непомітно для читача доводять безглуздість думки, яку поборює Вольтер.

Історик Вольтер залишив кілька праць. "Історія Карла XII-го" (1731) є перша історична праця, що заслуговує на цю назву у французькому письменстві. Все, що було перед тим, —

лише бідні й нудні компіляції. Вольтер уперше в цій праці поєднав ерудицію з мистецтвом. У цій "історії", як і в дальшій "Вік Людовіка XIV-го", автор використав не лише друковані джерела, але й свідчення осіб, що так чи інакше були замішані в подіях, які він змальовує. Вольтер ніколи не губиться в усій цій документації, не зупиняється на дрібницях, завжди схоплює істотне, нав'язує наслідки з причинами подій, малює живих людей, а не якихось мертвяків.

Третя й, може, головна історична праця Вольтера, це — його славний "Нарис про звичаї й дух нації та про головні історичні події", що виходив частинами й охоплював добу від Карла Великого до Людовіка XIII-го. До цього твору Вольтер додав уступ "Філософія історії від найдавніших часів аж до Карла Великого". Разом з "Віком Людовіка XIV-го" та "Віком Людовіка XV-го" ця праця має змістом стародавню історію до початків царювання Людовіка XIV-го. Можна, за браком місця, тут лише згадати безмежну кількість критичних статтів і полемічних заміток на історичні теми. Скрізь в історії Вольтер шукав доказів проти несправедливості вродженого вже тоді феодалізму, проти веліяких жорстокостей, дурниць і забобів.

Політичні, або як казали в XVIII-му віці "філософічні" ідеї Вольтера треба шукати в його "діалогах", памфлетах та в величезному листуванні французького письменника. В осередку тих ідей, що захоплювали одних, обурювали інших, стояла війна Вольтера проти християнства. Спершу він напав лише на священиків, потім перейшов до релігії, біблії, євангелії. Сьогодні ми знаємо, що широка, але поверхова ерудиція Вольтера в біблійній та євангельській літературі не витримувала жодної наукової критики. Все, що писав Вольтер, у тій ділянці має тепер лише документальне значення для дослідника ідей XVIII-го віку. Антихри-

стіянські памфлети Вольтера мало що говорять сьогодні читачеві. Людина XX-го віку не має, як його предок XVIII-го, культу "розуму" й "поступу": все, що сталося в світі після смерті Вольтера, висікувало людетво від паївного безвірного с'язуязму XVIII-го віку. Людина XX-го віку ставиться зовсім інакше до християнства, ніж у XVIII-му віці...

Проте й до сьогоднішнього читача промовлятиме з памфлетів Вольтера його завзята кампанія проти нетерпного фанатизму, проти всього того, що в XVIII-му віці покривалося авторитетом Церкви, яка натомість сьогодні в очах усіх думаючих і чесних людей є найбільша духовна сила в боротьбі проти тоталітаризму, того тоталітаризму, що його свідками ми є ось вже більше як 30 років у різноманітних ділянках, і що проти нього завжди по суті боровся Вольтер.

Було б великою помилкою вважати Вольтера за якогось там революціонера. Ушляхетнений міщанин, землевласник і навіть, кажучи сьогоднішнім словом, "капіталіст", він був вельми консервативна людина. Ані в абсолютній монархії, ані в соціалній нерівності, ані в антисемітизмі, ані в грабунку цілих держав, наприклад Польщі, Вольтер не бачить суперечности своєму "поступові". Був це угодовець і "реаліст". Він не прагне до широких і глибоких змін у суспільстві, а воліє провадити пропаганду лише проти окремих фактів і подій.

Це був геніяльний журналіст, що його всі сучасні журналісти мусять вважати за свого патрона. Як усі великі журналісти, Вольтер був незрівнянний майстер кидати читачам злободенні ідеї, одягати їх в таке убрання, що подобається, потішає й зацікавлює.

Дати загальний висновок про Вольтера — людину й його творчість, — це не легка річ. Вольтер був повний суперечностей. З одного боку, він був оприскливий, мстивий, брехун, надто розважливий в своїх матеріальних справах, не раз підлабузник, але, з друго-

го боку, ця сама людина був вірний приятель, широко любив своїх друзів, навіть тих, що його зраджували. Половина ворогів Вольтера, а їх було в нього безліч, це все люди, що були тим чи іншим йому зобов'язані. Ніколи вбогий працівник пера не знаходив замкненими Вольтерові двері. Цей не абиякий аматор реклами мав одночасно живе почуття справедливости, був людяний і не раз великодушний.

Деякі речі — і які речі! — як наприклад метафізика, не могли ніяк укластися в його голову. Вольтер ніколи не збагнув суті релігії, таємниці безмежного. Для нього залишилася чужою суть християнства, його велика роль втішника й цивілізатора. Звіден й незвичайно поверхова вузкість Вольтерової критики релігії, критики, що сьогодні навіть не дратує, а викликає лише усмішку, або знизання плечима.

Чи були в нього тривкі політичні погляди? Сумніваємось.

Вольтер брав сучасне йому суспільство таке, яким воно було, і в цьому то суспільстві він хотів умістити якнайкраще кожну людину. Але цікавлячися долею окремої людини, Вольтер одночасно погорджував людьми, як народами. Він вірив лише в реформи, так би мовити, згори. Ідеалом Вольтера в дійсності завжди залишався "освічений деспотизм".

Стиль Вольтера, що назавжди поклав свій відбиток у французькій літературі, це стиль аналітичний, точний, ясний, прозорий, надзвичайно добре пристосований для вислову ідей. В його стилі — ніякої красномовности, ніякої картинности, ніякої поезії. Але це він створив французьку прозову фразу. В царії ідей, незважаючи на все те, що бракувало в цих ідеях, незважаючи на Вольтерове, повторюємо, сьогодні цілком незрозуміле, ставлення до релігії, наша сучасність зберігає про нього пам'ять, як про письменника, що свій величезний хист ужив задля оборони прав людини, тих прав, що сьогодні топчуться у великій частині світу.

Навіть у цих загальних побіжних рядках, не можна не згадати, що Вольтер

тер сформулював, з питомим йому стилем | українського народу: "Україна завжди
слим стилем, споконвічні прагнення | прагнула до свободи".

Листування Ромена Роллана і Люї Жілле

Ромен Роллан, що згас 1944 р., автор "Жана Крістофа" і праць про Бетговена, Толстого, уже ввійшов у пантеон європейської літератури. Люї Жілле навіть у Франції знало лише невелике коло людей, але ті, що знали його, ті що читали його твори про Шекспіра й Данте та численні критичні статті й ессе, чисто французький жанр, завжди знаходили в Жілле († 1943 р.), те велике й гарне, що ушляхетнює людський дух.

1896 р., Люї Жілле, студент славної *Ecole Normale Supérieure*, мав за професора історії музики Ромена Роллана. Незабаром між професором і студентом, що зрештою мало різнилися віком, розпочалася приязнь, яка тривала аж сорок років, дарма що зазнала кризи — довге розходження, але розходження в ідеях, що ніколи не принижують людей. Сліди тієї приязні двох справжніх князів духу читач може знайти в їх листуванні, що саме вийшло в світ, з передмовою великого французького поета Поля Кльоделя. (*Correspondance entre Louis Gillet et Romain Rolland. Paris, Albin Michel, 1949*).

Той, хто цікавиться духовним життям Франції, мусить прочитати листування Роллана й Жілле, бо "доба 1900", що до неї відноситься це листування, не є лише, як це гадають поверховні знавці Франції, "стиль всесвітньої виставки" або «*Dame de chez Maxim's*». Була це доба Берґсона, Жіда, Валері, Кльоделя, Дебюссі, Сезана, Ренуара, Родена...

Це листування ще раз свідчить про те, що в культурних країнах, де свобода духа не є лише пропагандивне гасло, різниця в філософських і релігійних переконаннях не є перешкода для особистої приязні. Жілле — ентузіаст і глибоко віруючий католик. Роллан — надто принциповий, що шукає своїх ідеалів тільки у французькій революції, трохи янсеніст (він нагадував янсеністів XVII-XVIII вв., прихильників течії у французькій католицькій Церкві, близькій до кальвінізму). Роллан мріяв про майбутню державу соціалізму, про всесвітній мир, не раз був нетерпимий, але завжди щирий з таким добрим серцем, що не дивується, що Жілле так любив його.

Роллан був теж віруючий, але його віра, це — віра Жан-Жака Руссо, з ідеалізацією, ох, людини, вірою в справедливість і демократію. Не можна без зворушення читати рядки, де Жілле відповідає твердженням свого друга, що не раз висловлював навіть блюзнірства з погляду чистої католицької догми.

Розходження між Ролланом і Жілле виникло 1914 року, за часів першої світової війни. Жілле пішов на цю війну, де виявився знаменитим воякою, а Роллан — люди нашого покоління добре пам'ятають його становище, що зробило величезне враження в цілій духовій Європі — оселився в нейтральній Швейцарії, у відомій віллі "Ольга" й видав 1915 р. свій голосний твір "Понад колотлиною" («*Au dessus de la mêlée*»), де прагнув зберегти духовий "нейтралітет" у великій кривавій завірюсі, де зайняв становище "клерка", що його мовляв, світські суперечки не обходять.

І листування між Ролланом і Жілле перервалося на 27 років...

Потім настала друга світова війна, поразка й окупація Франції. 1943 року, на схилі своїх літ, Роллан і Жілле відновили своє листування. Вони навіть двічі бачилися, і Ромен Роллан відвідав Жілле на смертній постелі...

Листування Роллана й Жілле — велика квітка, величава історія двох великих душ і двох великих сердець.

ДОКУМЕНТИ

Пилип Орлик і Іван Скоропадський

27 травня (за старим календарем) гетьман Орлик виступав у своєму невиданому щоденнику польською мовою: "Грек, що цими днями прибув з України, оповів мені про Його Милость Пана Скоропадського. Вже минув рік, як останній помер. Нехай його душа на віки вічні живе в радостях Господніх. Колись це був великий і любий мій приятель". (Архів Французького Міністерства Закордонних Справ).

Що гетьман Скоропадський знав про задум Мазени й був до нього в якійсь мірі причетний, це можна сьогодні вважати більш-менш встановленим. (Незабутній Теофіл Коструба зібрав щодо цього досить таки переконливий матеріал у книжці "Гетьман І. Скоропадський". Львів, 1932, стор. 11-12).

Що Орлик у Бендерах був у якихось зносинах з Скоропадським, видно з листа, що його гетьман-емігрант писав до гетьмана в Краю, в якому сповіщає, що їде до Стамбулу для закінчення справи, якій прохає допомоги; й зазначає, що є готовий для загального добра зректися булави на користь Ско-

ропадського. (Польський оригінал видрукований в "Чтеніях", Москва, 1847, стор. 55-56).

Зараз, — пише Коструба в згаданій праці (стор. 19), — знаємо документально, що гетьман Скоропадський навіть брав участь в укладі відомої конституції Орлика з Військом Запорозьким через своїх виславників. Ці високочинні інформації подано на основі знайденого у Франції Орликового примірника бендерської конституції з замітками Орлика"...

До цього всього треба сьогодні додати виписку з щоденника Орлика, що її ми навели вище. В світлі всіх цих відомостей треба буде історикам переглянути біографію Івана Скоропадського до обрання його на гетьмана. Цікаво, що, коли Орлик так зичливо пише про гетьмана Скоропадського, він, навпаки, кожного разу має непристойними виразами гетьмана Апостола. Чи не тому, що останній свого часу залишив табір Мазени й прийшов з покайням до царя Петра?

Французькі відгуки на проголошення незалежності України

Щороку українська еміграція святкує 22 січня, бо ця дата вважається датою проголошення IV-го Універсалу. А проте С. Шелухин, діяльний член Центральної Ради, ще 1936 р. подав, що "Універсал вийшов без дати. Востаннє був у ночі з 24. на 25. січня — це і є датою. Означення 22/1 є фальшивим — у цей день не було ще й проєкту... Ніколи IV. Універсал взагалі не проголошувався "з площі св. Софії". А 22. січня і взагалі не міг проголошуватися, бо для його не було ще навіть складеного проєкту. 22. січня 1918 р. по Софійській площі й ходити

не можна було, а не то що збиратися — така була стрілянина большевиків"*).

Тому, що Шелухин, крім своїх особистих спогадів, покликається також на праці Масарика (дата Універсалу — 25 січня) й на Грушевського (дата — 24 січня), тому що ніхто досі, скільки нам відомо, прилюдно не спростував твердження Шелухина, треба вважати датою проголошення IV-го

*) Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. Прага. 1936. стор. 72, прим. 29.

Універсалу 24 чи 25 січня. Та ця дата має значення лише для істориків. Загал, певно, завжди святкуватиме традиційну, хоч і помилькову, дату 22 січня. Це не вперше і не лише в Україні традиція розходить з історією...

Той, хто розгорне французьку пресу кінця січня 1918 р. (не забудьмо, що преса тоді була під контролею суворої військової цензури), буде певно вражений реакцією тієї преси на IV-ий Універсал.

“Україна зрадила («Paris - Midi» 25/I/1918):

“Поступовання України — це велика втрата для Антанти” («Excelsior» 25/I/1918).

“Брутальний факт, що перед ним стоїть тепер наша дипломатія — це крах українського пляну” («Eclair» 26/I/1918).

“Німеччина таки доскочила свого, бо штовхнула Раду на шлях зради” («Temps» 30/I/1918 р.).

“Коли більшовики не йдуть на мир, їм можна все простити й навпаки, треба забути все наше дотеперішнє ставлення до Ради, коли вона пішла шляхом миру”. («Victoire» 31/I/1918).

Припинімо ці цитати: вони досить красномовні. Як читач уже зауважив, у всіх цих пресових голосах, ані слова про незалежність України, ані згадки про самий IV-ий Універсал. У чому річ?

Пояснення цього, на перший погляд чудного, ставлення французької преси треба шукати в обставинах, що викликали IV-ий Універсал, ну й у самій редакції цього історичного документу.

IV-ий Універсал не був, як відомо, актом глибоко обдуманим Радою. Її партії, особливо авторитетна тоді соціал-демократична партія все стояли на ґрунті зв'язку з демократичною Росією. Лише коли ця Росія, після більшовицької революції дуснула, Рада пішла шляхом унезалежнення України.

Але саму незалежність Рада проголосила тільки після того, як Берестейські переговори з Центральними державами дійшли кінця, й спрала йшла про самий підпис договору, що його,

річ ясна, можна було підписати лише з незалежною державою.

Проте антантська дипломатія, а зокрема французька (франко-англійська угода 23 грудня 1917 р. залишила Україну в “сфері впливу” Франції), від самого початку більшовицької революції розраховували, що Україна продовжуватиме війну, й “український плян” займав не абияке місце в її стратегічних комбінаціях. Правда, законний Уряд УНР, в особах Грушевського й Винниченка, кілька разів ясно заявив французьким представникам у Києві, офіційному генералові Табуї, та не-офіційному Пелісьє, що Україна не може жодним способом провадити війну, що найбільше на що вона спроможна, це тримати неутралітет у дальшому ході війни. Але поза законним українським урядом існувала тоді у Києві *тасмна* організація, що її очолював сумнозвісний Моркотун. І ось ця організація, в особі Моркотуна, запевняла генерала Табуї, що вона в слушний момент позбудеться Центральної Ради та її “германофільського” уряду, утворить новий уряд, який розірве Берестейські переговори й продовжуватиме війну проти Німеччини. Незважаючи на гоштанлерський характер таких заяв, генерал Табуї й старшини, що склали його місію вірили або точніше хотіли вірити цим заявам і відповідно інформували Париж... Коли ж IV-ий Універсал категорично проголосив кінець війни, в Парижі почали обвинувачувати Україну в “зраді”, хоч жодної “зради” Україна не dokonala, бо повторюємо, її законний уряд ніколи не обіцяв продовжувати війну. Як могла Україна в тодішніх умовах провадити війну?

Та найбільший доказ “зради” Париж побачив у редакції самого IV-го Універсалу.

На історика редакція цього епохального документу справляє і справлятиме завжди прикре враження. Мабуць, нема в історії іншого прикладу, де хартия незалежності народу була сформульована в такий слісб. Перечитайте цей вікопомний текст: “...Для того

щоб ні російське Правительство (залишаємо мову оригіналу, хоч вона неприємно вражає сьогоднішнього читача) ні ніяке інше (Антавта?) не ставило перешкод Україні установам того бажаного мира... оповіщаємо всім громадянам України: Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу... Поручаємо Правительству нашої республіки... від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця...".

Ані слова про історичні права українського народу, про його боротьбу за волю в минулому, про історичну тяглість української державности, про князівську й козацьку Україну, про Володимиря, про Хмельницького, про Мазепу... Яка ж бідна редакція IV-го Універсалу, порівнюючи з редакцією хоч би Бендерської Хартії 1710 р...

Телер в зрозуміле промовчання у французькій пресі незалежності Української Держави, проголошеної вищезгаданим IV-м Універсалом. А щодо засадничого ставлення французької преси до української незалежності, вона вже висловила раніше, після III-го Універсалу, який фактично проголошував незалежність України. Бо який

практичний зміст мала "федерація" з неіснуючою тоді Росією?

Ось як французька преса в листопаді 1917 р. відгукувалася на незалежність України:

"На сході Європи народжується нова сила — Україна" («L'Est Républicain» 20. XI. 1917).

"Чи можна ще говорити про Росію? Успіх більшовиків, здається, знищив єдність Росії. Є чутки, що Україна проголосила свою незалежність. Тимчасово? Можливо, але коли вона існує, вона є фактом, а наша політика мусить зважати на факти... Цілком природно, що Українська Автономія перетворюється в незалежність; з того часу, як "Великоросія" зреклася своєї державности, "Малоросія" стає державою. Наша політика мусить це взяти під увагу, якщо не хоче повторювати помилок минулого". («Temps» 21 листопада 1917 р.; автором цих невідданих знаменних рядків у тодішньому офіційозі французького міністерства закордонних справ був Жан Гербет, згодом амбасадор у СРСР).

"Німеччина, — писала та сама газета 25 листопада 1917 р., — не зможе терпіти коло себе незалежну українську державу, що має своєю основою селянську демократію. Інша річ — західні демократії"...

Наше листування

МИКОЛА ШАПОВАЛ

З приводу статті про згаслого Миколу Шаповала, надрукованої в попередньому збірнику "Україна", дружина покойного, п. Антоніна Шаповал, пише до Редакції:

«... Читаючи статтю, я звернула увагу на деякі неточності, а саме: на стор. 48, в уступі: «Паризька доба життя Шаповала, що тривала 14 років...», мабуть, друкарська помилка, бо в дійсності — 24 роки. А як рахувати діяльну працю в «Громаді», то 20 років, до хвороби. На тій же самій 48 стор., у другій п'яльці, третій рядок згорі: «... голові Паризької Громади»... Микола Юхимович був головою «Української

Громади у Франції», а не її паризької філії.»

Друкуючи цю виправку шановної п. Антоніни Шаповал, користуємося з нагодою, щоб звернутися до наших читачів з проханням подавати нам свої враження або уваги щодо матеріалів, уміщуваних в "Україні".

УВАГА

На стор. 56 першого збірника «Україна», друга п'яльця, п'ятий рядок згорі — треба читати: «Брат С. Тимощенка, Володимир...». На стор. 63, друга п'яльця, рядки шостий і одинадцятий знизу — треба читати: «проф. О. Пресняков».

ЗАБУТІ СТОРІНКИ

Василь Мова-Лиманський

У львівських "Вечерницях" 1863 р. (ч. 14-15) зміщений "Лист з Задніпровської України", в якому члени харківської української громади викладають свій світогляд — світогляд тогочасного культурницького, українофільства в різних справах: праця в народі, видавничі справи, питання розвитку української літературної мови тощо. Цей дуже цікавий документ історії української громадської думки лишився майже не зауважений нізнішими дослідниками попри свою глибоку *х а р а к т е р и с т и ч н і с т ь*.

Интерес цього "Листа" збільшується ще тим, що за всіма припущеннями його писав Василь Мова-Лиманський, найвидатніший з українських письменників-кубанців і один з найяскравіших представників української літератури другої половини XIX ст., далеко яскравіший естетично і значаємий від своїх сучасників — Нечуя-Левицького і Панаса Мирного, зовсім несправедливо призабутий. Приналежність "Листа" В. Мові встановлюється як біографічними даними (лист В. Мови до Ф. Заревича з 30^ї XI. 1862 р., видрукуваний К. Студинським у книзі "Галичина й Україна в листуванні. 1862-1884", Київ, I, 1931, ст. 1), так і особливостями стилю й словника, у В. Мови дуже своєрідними.

Не маючи змоги передрукувати "Лист з Задніпровської України" в цілості, подаємо уривок з нього, що характеризує погляди тогочасної харківської громади в церковних справах: гострий протест проти офіційної російської Церкви, що була в Україні знаряддям русифікаційної політики, і вимогу національної Церкви, близької народові. В історії відродження української Церкви цей уступ з "Листа" заслуговує на увагу.

Всі мовні особливості збережено, правопис усучаснено.

Юр. Ш.

Нехай, як хотять, борються наших поїв та ще де що такі поштенні кріпколюбці, як пан Говорський; а ми плюєм на таку брехливу і мерзку річ і змістї з киянами скажем, що найбільша частина наших поїв до останнього часу була чужа між українським людем — чужа по дунї і розуму. Бо поїи не мали щирої любови до свого народу з його дієнісєю, його великими пригодами. з його тяжкою долею; не мали прихилля до народности з її звичаями і чудовною поезією і дивились на народ сухосердо, з панського боку. Тільки мови народної не зовсім забули (бо мало або зовсім не слїдили за московською літературою), та й то силкувались нївечити її московськими словами і виразами. Інші поїи до сього часу не прямо таки ворогують проти народности, розганяють улїці, вечірницї й колядницї, узиваючи їх *бісоугоддям*, а не розганяють тільки шенків, хоча і там співають не *алилуя* і не *Господи помилуй*. А про їх жидівські здирства з народу і притиски його ми можем виявити вам такі факти, од яких у вас і серце занїе. От якї збільшук поїи були у нас до останнього часу. Якого ж

настирства, якій освіти можна було од їх сподіватись?.. А коли вони і справді були пастирями-освітителями свого народу, як каже Говорський, то де ж благодатні сліди, де пожиток од їх настирства і освітительства? Може чи не вкажуть нам на деякі презабі понівські школи, де сердешні діти дівго і в поті лица мимрять було слов'янські граматики або московські букварі і потім кидають, нічого не втявши або вивчившись тільки розбирати та складати слова? Так із такої ж освіти менше пожитку, як із цапа молока, бо з того тільки нічого не видоїш, а ця химерна освіта збільшку приносить із собою отруту в шарадне життя, виводить людей із чесного пахарства у кривдиве старшинування; порожає між простим людом не освічених українців, а москалюватих мошеників-писарів і всякий другий злодійкуватий чиновний дріб'язок — народних п'явок і дупикоз. Чи такий же повинен бути самостайний народний розвій? А попи тепер мають певну змогу бути істотними отцями — передовниками і освітителями своїх духовних дітей. Ми знаєм уже дескільки понів, які освічують народ *для народу*, дають чесним пахарям розумних і чесних собратів-українців. Вони і учать і проповіді читають на українській мові, просто і ясно наставляючи людей на путь правди, а народ любить і поважає їх в десять раз більше, чим тих, що в сільській церкві ушкають і штокають, наче між панством. Ми знаєм і такі трапи, що народ, почувши вперше проповідь на українській мові, збиравсь громадою до попа і дякував його за щире і рідне слово. І це свята, велика, по віки вічні поважна праця священників-народолюбців. А збачаючи хоч не багато таких фактів, вільзя не посміятись од широго серця над паном Говорським, який запевняє, що читати проповідей на українській мові — не слід, і, наче дітей, лякає нас тим, що були, мов, трапи, де попи читали проповіді на народній мові і народ сміявся. Вірим од широго серця, що бували такі трапи, тільки виводим відсіля не те, що не треба читать проповідей на народній мові, а те, що оті попи були недотепні до свого діла. Правду каже народ: *коли не коваль, то й кліщів не погань*, або *коли не пів, то не сунься і в ризи*, бо в такій трапі добра нічого сподіватись. Та й чого він почне сміятись над своїм рідним словом, яким він балакає, яким виліває горе і радість своєї душі, яким щодня моляться Богу — коли воно вимовиться яєслі і коли ним оповістяться проста і свята правда? Хіба тим, що воно *мужицьке, хазлацьке*, як кажуть наші кохані браття і добрототи? Так народ же не пани, полупанки і перевертні. Просту *мужицьку* мову Шевченка зве він *святим словом*, а вкажіть, добродійство, вкажіть хоча одно щонебудь на московській мові, щоб признав він не те, що святим словом, а хоча б своєю правдивою мовою? Нічогосінько не найдете, хіба збрешете щонебудь. Нам не один раз траллялось чути, що простий українець, побачивши саме Євангеліє на московській мові, казав дивуючись: "Дивись, брате! То було тільки *бомаги*, *казки* та *побрехеньки* писались по-московській, а тепер уже сучий москаль і Боже слово верає по-своєму!" Так то любіть і поважає наш народ московські писання і московську мову! Та й чого б він уподобав її? Хіба чи не тим, що нею балакають пани, яких він так же кохає, як спина ломаку? Або чи не тим, що московська мова, а особливо книжна, не дуже понятніша йому від лядської. А ще до того наші попи мають звичай розсипатись таким високим і кучерявим складом, що не тільки простий — і вчений чоловік мало що втеропав. Скажем огульво: коли вводити в проповіді і учебники для нашого народу московську мову, то тоді вже нічого комизитись, коли якому задніпрянському попові прийде на думку читать проповіді і вчить дітей лядською мовою, бо як та, так і друга однаково не пригодні для його. Одна перероблює його в москалів, друга в лажів, обидві невторопні і обидві портять і півечать духовну уроду і мову народу.

ПРО ЗГАСЛИХ

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ

Паризькі наукові кола одержали коротку офіційну вістку про смерть академіка А. Ю. Кримського, в 1942 році. З огляду на особу й діяльність небіжчика в українському культурному житті, Редакція "України" вважає за потрібне подати на своїх сторінках спогади про покійного вченого його особистої приятельки, відомої дослідниці нашого минулого.

Примітки до спогадів належать Редакції.

Агатангел Кримський був учений надзвичайної обдарованости та широчини наукового діапазону. Про нього тяжко сказати, який був його головний фах: орієнталіст *par excellence*, знавець великої кількості східних мов, історик Сходу, і в той же час один з найкращих знавців української мови та літератури, поет, белетрист... Завдяки своїй майже феноменальній пам'яті Кримський був виключний ерудит. Він часто скаржився на те, що «не може нічого забути». Фізично немічний, хворобливий, він мав палку, пристрасну владу. Кримський добре розумівся на мистецтві, знав сучасну літературу, зокрема французьку, і пристрасно любив музику. Цікаво, що він, може один з перших, звернув увагу на молодого тенора студента, що співав у хорі в трулі М. Садовського, і проорокував йому велику славу: цей хорист — Собинов, став славним співаком. Кримський прожив усе життя самотнім. Колись він оповідав мені хвилюючись, як був закоханий в прекрасну дівчину, талановиту письменницю, як мріяв одружитися з нею — але не судилося. Від Л. М. Старицької-Черняхівської я довідалася, що ця дівчина, його єдине кохання — була Леся Українка. Проте таємниця, що її А. Кримський не хотів відкрити мені — не була повна. Під час святкування його ювілею в 1941 р. П. Тичина прочитав присвячений Кримському вірш, де згадувалася «вічно мрійна Леся Українка». Коли я познайомилася з ним ближче — його життя заповнено було турботами про сестру та брата, а пізніше одруження, про що мова буде далі, мало «жертвенний характер» і не дало йому родини.

Кримський дістав середню освіту в Києві, в колегії П. Галагана, а вищу — в Москві, в славному Лазаревському Інституті сходознавства та на історично-філологічному факультеті. Захистивши магістерську дисертацію в Петербурзькому університеті, він дістав катедру в Лазаревському Інституті. Року 1918 Кримського було обрано професором Київського університету й запрошено до комісії, що підготувляла статут Української Академії Наук. Він був у першому складі дійсних членів Академії, першим невідмінним її секретарем та головою I-го Історико-філологічного Відділу Академії.

Впродовж 10 років Кримський фактично керував Академією, і жарт, що Академія є «кримська», мав підстави. Першим президентом Академії був В. І. Вернадський, що з ним А. Кримський так би мовити ділив владу, але на початку 1920 р. В. Вернадський переїхав до Петрограду, де став на чолі Радіоінституту. На його місце обрано було президентом М. П. Василенка, але цієї кандидатури не затвердив Наркомат Освіти. Тоді вибрали

В. І. Липського. Більш ніж півроку тривало «міжцарів'я», а коли нарешті вибір нового президента було затверджено, то виявилось, що прекрасний фахівець ботанік Липський не мав ані хисту, ані бажання керувати академією, і фактично господарем її лишився А. Кримський.

Становище Академії Наук було тоді дуже складне. Заснована за Гетьмана, 14 листопада 1918 року, вона не мала часу ані розгорнути своєї діяльності, ані скласти потрібні кадри, ані дістати навіть ті приміщення та кошти, що їй були призначені. З приходом Директорії Академії загрожувала навіть ліквідація, як оповідав В. Модзалевський в своєму невиданому щоденнику, що зберігається в Києві (1).

Найтяжчий був для Академії 1919 рік: в лютому Київ зайняли більшовики, що принесли терор і голод. Почалося ламання всіх культурно-освітніх установ. Безоглядно «працювала» ЧЕКА, вириваючи з лав українських діячів та вчених свої жертви. Розстріляли старого Володимира Павловича Науменка, у Києві, Петра Дорюшенка — в Одесі...

31 серпня 1919 року в Київ увійшла російська «Добровольча Армія» з генералами Бредовим та А. Драгомировим на чолі. Відновилася безглузда політика боротьби з усіма виявами української культури. З Української Академії Наук другого таки дня було знято вівіску і повідомлено, що вона може існувати лише як філія Російської Академії Наук. Тоді Академія Наук спільно з Українським Державним Університетом вирядила делегацію до столиці «Добрармії» — Ростова над Доном, до міністра освіти проф. О. О. Малиновського. Тими делегатами були проф. М. Василенко та ректор Українського Університету проф. Т. Сушицький, Виїхати вони могли лише в листопаді, шляхи були завантажені втікачами з України, «червоні» партизани перерізували шляхи, напали на потяги. Сушицький у дорозі захворів на висипний тиф; змушений припинити подорож він помер у шпиталі, здається, в Умані. М. Василенко доїхав таки до Ростова, але вже не знайшов там міністерств — до міста входили більшовики. В грудні 1919 року Київ опинився знову під владою більшовиків. Потім українсько-польський антракт, і нарешті знову більшовики. Уже цей стислий перелік політичних змін показує, яке тяжке й відповідальне було завдання А. Кримського; це в значній мірі завдяки його дипломатичним здібностям, його гнучкості Академія пережила лихоліття і не загинула тоді в самому початку свого існування.

Матеріальне становище Академії було жахливе. Жодна з влад, не забезпечила її не тільки можливістю нормальної праці, ба навіть «прожитковим мінімумом», потрібним для її співробітників, щоб не вмерти з голоду. Кримський від часу до часу здобував різного роду «натуральні» цінності: то якась вбрання, то — картоплю, то «пайок». Для співробітників Академії відводили терен, де вони могли розводити городи... їм давали дозвіл десь самим рубати дрова на зиму. В приміщенні, що його дістала Академія — В. Володимирська, 54 (кол. пансіон гр. Левашової), не опалювали, чорнило замерзло і його доводилося відігрівати хуванням. Але тут, у зимних кімнатах, збиралися ентузіясти української науки, в потертих плащах, з помороженими, порепаними руками; зігріті любов'ю до України, вони складали пляни розбудови української науки. На зворотних сторінках календарів, на старих театральних афішах — бо паперу не було, — чорнилом — розчиненим в воді олівцями — вони писали свої твори. Кількість їх зростала, а з ними зростала й кількість установ та комісій. Бути членом

1) Факт цей підтвердив у грудні 1948 р. на конференції УВАН П. Зайцев, що ходив до Директорії просити, щоб Академію не зліквідували. Н. Д.

комісії Академії Наук вважалося за велику честь. Членами комісії були давні університетські професори, і вчені, що їм доля, переважно українська «неблагонадійність» стала за царських часів на перешкоді до університетських катедр, а поруч них — молодь, що тільки скінчила університет. Кожна така комісія, під проводом голови, робилася школою для цієї молоді, осередком студій певної ділянки знання. Як прийшов час, коли Академія могла видавати свої праці, виявилось, що в портфелях її комісії вже готово багато студій.

Академія Наук «обростала» різними установами. До неї приєдналися ті, що вже існували раніш: Археографічна Комісія, Історичне Товариство Нестора-Літописця, Юридичне Товариство, Товариство Дослідження Природи, Музей, зібраний Б. Ханенком тощо. Установи та приватні особи передавали Академії свої книгозбірні: першою передала вдова проф. В. Антоновича, далі — перейшли книгозбірні А. Кримського, О. Левицького, В. Модзалевського, В. Іконникова тощо.

Академія робилася не лише науковою установою: вона стала осередком, бодай неофіційним національного та громадського життя України, Советський уряд тоді майже не втручався у внутрішнє життя Академії, обмежуючись затвердженням кошторисів звичайно у значно урізаному вигляді.

Матеріальний стан Академії потроху зміцнівся. Вона мала кілька будинків, у тому числі величезний будинок на розі В. Володимирської та Фундуклеївської, свого часу призначений для жіночої гімназії. Там розташувалися музеї Академії. Академія дістала власну друкарню — славетну Лаврську, заповідник Конча-Заспа, а головне кошти на видання «Записок» усіх трьох Відділів, «Праць» комісій тощо. А. Кримський, як невідмінний секретар, був відповідальним редактором усіх видань, а як голова 1-го Відділу — релагував «праці» цього Відділу. Ця величезна праця забирала в нього стільки часу, що перешкождала власній науковій діяльності, але Кримський з захопленням видавався їй.

Тим часом над Академією збиралися хмари. В 1927 р. замість колишнього с-р'а, Шумського, наркомом освіти став М. Скрипник. Перший з наркомів, він відвідав Академію. Суворий, мовчазний він, як слідчий розпитував про її діяльність. Першою ластівкою було позбавлення Академії тієї автономії, що нею вона користалася, обираючи своїх членів і сповіщаючи лише уряд про таке обрання. Скрипник позбавив Академію цього права і зажадав списку академіків для затвердження. Двох з них не було затверджено: Миценка (1) та Харламповича (2), як колишніх професорів Духовної Академії, а катедру історії Церкви було скасовано. Разом з тим уряд «рекомендував» обрати кількох учених-партійців, між іншим самого Скрипника. Академія ще мала право рецензувати праці кандидатів, і ті рецензії виявили низький науковий рівень урядових кандидатів. Питання про Скрипника взагалі було відкладено. Але до Спільного зібрання Академії було введено представників уряду, як постійних членів.

У травні 1928 р. було призначено вибори президента Академії, при чому поширювалося, що уряд висуває на кандидата відомого українського діяча проф. Заболотного (3). На попередніх неофіційних нара-

1) Хведір Мищенко, відомий український візантолог.

2) Кость Харлампович († 1932), відомий автор праць з історії українського шкільництва XVI-XVII вв.

3) Український бактеріолог († 1929).

дах академіків дійшли згоди з Заболотним, який дав слово, що буде відстоювати інтереси Академії і взагалі провадити політику не уряду, а Академії (цієї обіцянки він не додержав). За цієї умови йому гарантували одностайне обрання. На віце-президента висунули акад. Воблого (1), на невідмінного секретаря — А. Кримського, на членів президії — акад. А. Фоміна (2) та П. Семінського. З попередніх розмов в уряді було відомо, що кандидатура А. Кримського найбільше небажана, але все таки вирішено було відстоювати її.

Засідання спільних зібрань завжди були закриті. Цього разу, з наказу уряду, воно було прилюдне, і велика зала Академії не могла вмістити всіх, хто бажав бути присутнім. Серед публіки зайняв місце М. Скрипник. На голову зборів, за попередньою нарадою, запропоновано було першого президента Академії Наук В. Вернадського. Але несподівано акад. Тутковський подав кандидатуру М. Скрипника. Президент В. Липський, що відкрив збори, розгубився і поставив обидві кандидатури на відкрите голосування: першим, за абеткою, голосували В. Вернадського. Він дістав усі голоси, мінус 7, себто не піднесли рук Тутковський та члени уряду. Голосування кандидатури Скрипника дало ті ж наслідки-зворотню: 7 рук піднеслося «за», і цілий ліс рук — академіків — «проти». Демонстрація вийшла помпезна й цілком несподівана. Під гучні оплески місце Голови зборів зайняв В. Вернадський. У той момент загального нервового піднесення якимось не думалося, що цими оплесками ховали Академію Наук, ту Академію, що її створила жертвна праця українського суспільства. Пізніше, коли виявилися наслідки «одностайного» зібрання, дехто давав тверезі поради, як можна було уникнути конфлікту: обрати на почесного голову — М. Скрипника, на ділового — Вернадського, але все це було вже запізно. В той ясний сонячний день 3-го травня Українська Академія Наук востанє повним голосом виявила свою волю, стихійно, не зважаючи на те, що її загрожує.

Вибори проходили нормально. Заболотного обрали «одностайно», Воблий та Кримський дістали поважну більшість голосів. Нагло пролунав голос Скрипника: «Досить! Припиняю вибори!» Він підвівся і, не прощаючись, великими кроками вийшов з залі. За ним — мовчки — його сателіти (Ю. Мазуренко, В. Затонський, С. Семковський). Усім було ясно, що зломстивий, славолюбний «князь від революції» Скрипник не подарує Академії свого «провалу».

Незабаром виявилися наслідки: Скрипник дав згоду на вибори Заболотного та Воблого, але Кримського не затвердив. На посаду невідмінного секретаря було призначено акад. О. Корчак-Чепурківського. Для Кримського це був страшний удар. Правда, він залишався ще головою 1-го Відділу, але для нього було ясно, що це не триватиме довго.

На зесну 1929 р. призначено було обрання нових академіків, з метою «оновити» склад Академії. Більш як півроку в наукових установах, комосередках, на фабриках, заводах, по колгоспах обговорювалися кандидатури нових академіків — і нарешті, прилюдно, відкритим голосуванням, було обрано коло 30 нових дійсних членів. Серед них було чимало псевдних вчених, — як Д. Яворницький (3), М. Слабченко (4).

1) Кость Воблий, відомий український економіст і статистик.

2) Андрій Фомін, український ботанік.

3) Відомий історик Запорозжя.

4) Автор праць про історію адміністративно-економічного устрою Гетьман-

О. Леонтович (1), тощо, але поруч них пройшли партійці: М. Скрипник, О. Шліхтер (2), Семковський (Броншвейн) (3), В. Юринєць (4), М. Яворський (5) та інші. Восени 1919 року відбулася ґрунтовна «реформа» Академії. Історично-філологічний та Соціально-Економічний відділи об'єдналися під проводом О. Шліхтера. Кримський залишився звичайним академіком, без будь-яких адміністративних функцій. Він знову поринув у свої наукові справи. З цього часу наші взаємини набули дружнього характеру, і щотижня, в неділю, він був у моєї хаті гостем.

Кримський був надзвичайно цікавий співбесідник. Власне — розмова з ним не мала характеру діалогу — це були нескінченні монологи на найрізноманітніші теми. Здебільшого, коло 8 год. вечора, чути було стук у двері (він ніколи не послуговувався дзвоником), я поспішала відчинити двері, і Кримський відразу, ще з порога, починав щось оповідати. Оповідючи входив до їдальні, сідав обов'язково в те саме крісло, і продовжував оповідати, запиваючи чорним, міцним чаєм. Темі мінялися: політика, сучасна культура, література, спогади — все було цікаве. Він мав, як я вже згадувала, незвичайну пам'ять: цитував не лише вірші й прозу, міг на пам'ять прочитати цілі оповідання улюблених письменників, між ними російських — Щедрина (зокрема він любив байку про «премудрого пискаря», і бачив в ній художню картину підсоветського життя), та Лєскова — його картини Києва. Здається, це було питання з історії літератури, — на яке він не давав би докладної, з великими цитатами відповіді. Колись торкнулися питання перекладу опери «Аїда» на українську мову. Виявилось, що Кримський не лише знає напам'ять українське лібретто, але навіть приклади з текстів французького, італійського, російського, щоб довести якусь недоречність перекладу.

Кримський мав невелике коло близьких йому людей. В Києві жила його рідна сестра, одружена з Г. Іванцом, з двома синами та донькою, але близьких відносин між ними не було. Він часто бував у нас, у Черняхівських, у Косач-Кривенюк. До тих людей, до кого він добре ставився, Кримський виявляв зворушливу увагу та піклування.

Жив він самотньо, в поганенькому будинку, при Малій Житомирській вул., на 5 поверсі. Його обслуговував хлопець, Василь, що його господар прозвав Собачі-ноги, за надзвичайну спритність. Але, немічний, напівсліпий, Кримський потребував не лише фізичної допомоги, а й інтелектуальної — секретаря, іноді — читця, коректора тощо. Таким помічником став на початку 1920-х років його учень по університету, Микола Захарович Левченко. Молодий, здібний хлопець він зробився не лише виконавцем доручень Кримського та його секретарем, але й самостійним дослідником; в Академічній праці Кримський переклав на нього завідування цілою друкарнею. Він так полюбив Левченка, що навіть усинив його. Року 1929 почалися арешти в Україні, що скінчилися в 1930 р. грандіозним процесом СВУ (Співки Визволення України). Заарештовано та заслано було акад. С. Єфремова, М. Слабченка, співро-

1) Біолог і фізіолог.

2) Тоді директор Інституту марксизму-ленізму на Україні.

3) Автор праць про марксизм і національне питання.

4) Володимир Юринєць, українєць з Галичини, критик, керівник кафедри соціології в українському інституті марксизму-ленізму.

5) Матвій Яворський, українєць з Галичини, історик-марксист. Засланий пізніше на північ, правдоподібно, згинув.

бітників Академії — Гермайзе (1), Голоскевича (2), Холодного (3), Міяковського (4) та багато інших. Заарештовано було також і Левченка та заслано на Ведмежу гору, на 5 років. Своїм твердим свідченням він урятував від арешту Кримського.

Після арешту Левченка, лишилася його вагітна жінка. Щоб дати ім'я дитині, Кримський одружився з нею, і коли народилася дитина — він переніс на цього хлопчика всю свою ніжність, всі невичерпані сили любови, прагнення мати свою родину. Хлопчик з матір'ю жив у Звенигородці, з сестрою та братом Кримського, і він щороку, на кілька місяців, приїздив туди. Іноді хлопчика привозили до Києва, і одного літнього вечора академічні знайомі довідалися, що Кримський має «сина». Він пішов погуляти з хлопчиком (що мав тоді років з 3), але побачивши щось цікаве у вітрині букиніста, коло Академії Наук, зупинився й почав роздивлятися. — Коли він одірвався від вітрини — хлопчика не було. Важко переказати хвилювання Кримського. Коло нього зібрався натовп, кожен давав свою пораду, хтось побіг до телефону Академії, хтось — на квартиру Кримського і звідти урочисто приніс хлопчика: той сам знайшов шлях до дому — досить далекий, і на запитання де ж тато? спокійно відповів — «не знаю, мабуть авто переїхало»... чим лякали його самого.

А тим часом М. Левченко тяжко захворів психічно, і восени 1934 року його «достоювано» звільнили. Він приїхав збайдужілий, сумний, без будь-якого інтересу до життя. Кримський сподівався втягнути його до наукової праці, хотів повезти до Звенигородки. Одного дня, до академічного розподільника (на тій же вулиці, де мешкав Кримський) прибіг схвилюваний Василь «Собачі-ноги», вигукуючи: «Микола повісився». Він сюди прибіг, щоб телефоном викликати карету Швидкої допомоги. Виявилось, що Левченко, використавши час, коли Кримський був в Академії, а Василь пішов по обід — повісився. Якби Василь був не розгубився й перерізав насамперед мотузку — може, Левченко був би врятований. Але поки він викликав карету, поки вона приїхала — було вже запізно. Так було в дійсності, отже, зовсім не відповідає правді версія, що її подав Т. Осьмачка в мало затушованому оповіданні «Мурець» («Літературний Зошит», додаток до «Українських Вістей», № 2, 1947).

Кримський тяжко переживав цю втрату. З півроку він не міг чути за Левченка. Ходив до церкви. Замовляв панахиди. І ще більше прив'язувався до «свого» сина, Миколки.

Тим часом академічні справи йшли чимраз гірше. Академія перевернулася в «советську» установу, де не чути було українського слова, не залишилося навіть колишнього технічного персоналу. З'явилися в шовкових сукнях розмальовані панночки, що їм були однаково байдужі і наука, і Україна. Корчак-Челурківського змінив на посаді невідомого секретаря якийсь Агол — особа невідомого походження та фаху, спеціально виписаний НКВД чи то з Бразилії, чи то з Парагваю. Проте свою владу він мусив ділити з т. Адамовичем, що був раніше

1) Йосип Гермайзе, історик, автор цінних праць про Гайдамакщину й Революційну Українську Партію.

2) Григор Голоскевич, український філолог, співредактор українських наукових словників.

3) Григор Холодний, математик і астроном.

4) Володимир Міяковський, історик. Тепер на еміграції.

начальником спецчастини НКВД. Для цих «достойників» коштом Академії обладнали розкішні помешкання, але вони між собою розпочали люту боротьбу за владу, засипали НКВД доносами один на одного, і на-решті якось одночасно зникли. Ходили чутки, що їх обох розстріляно.

В 1934 р. «реформа» Академії поглибилася. Було скасовано гуманітарний відділ (в якому об'єднано було кол. I та III відділи). Комісії було ліквідовано, співробітників звільнено, здебільшого з «вовчими» паспортами — без права десь працювати, — багато було заарештовано, заслано. Щасливі були ті, що влаштувалися десь книговодами, скарбниками тощо. Прилюдні «чистки» змінювалися «диспутами» з приводу «ворожих ухилів» і робили життя наукових працівників нестерпним.

Від кількох сот наукових робітників, що працювали в Академії Наук в ділянках історії, права, літератури, філології, економіки, мистецтва тощо, залишилося кілька академіків, що їх уряд оголошував «незмінними», але що їх безупинно «проробляли» в газетах, часописах, промовах, як «буржуазних вчених», «ворогів народу» й що чекали з дня на день арешту або заслання. Наукова праця їх не була потрібна для Академії. Їх не запрошували на наукові засідання, наради. Але вони не могли й кинути Академію, тому що це вважалося б за контрреволюційний виклик. Їх зв'язок з Академією обмежувався тим, що вони двічі на місяць приходили одержувати платню та хлібні картки; колишні будівники Академії Наук, як старці чекали, поки «товариц» Роза чи Соня, перевіривши в десятих реєстрах і стільки ж раз перепитавши прізвище, видавала їм цю злиденну картку.

Кримський тяжко терпів від такого становища. До того ж він матеріально бідував. Все, що можна було, він вислав до Звенигородки, а сам обмежувався одною стравою в Академічній їдальні, і дбайливо загортав шматок хліба, який видавали там до обіду, і ніс додому. Його старе вбрання звертало на себе увагу навіть у Києві, де більша частина інтелігенції ходила в злиденному одязі.

В 1936 р. почалися деякі зміни. Поновлено гуманітарний відділ в Академії під проводом т. Асадкіна, кол. голови Далеко-Східньої Республіки, засновано інститути економіки, історії, літератури. До праці, поруч молодих марксистів, притягується знову старих фахівців: Кримський відчув цю зміну. До нього звертаються з проханням дати рецензії на деякі праці, просять узяти на себе керівництво працею кількох аспірантів Університету. Йому дають асистента — старого орієнталіста Таурика Кезьму (1). По Києву кружляють дотепи Кримського. На раді Академії Наук хтось з молоді запитав його — скільки він знає мов. Кримський відповів недбало: «Не знаю. Колись юдин репортер нарахував, що я знаю 34 мови». Це викликає загальне зливання. До нього звертаються з усіх кінців Союзу, як до єдиного орієнталіста. На деякий час він опиняється в центрі уваги, об'єктом моди.

Настав 1939 рік, що приніс «об'єднання» України. Кримський був глибоко захоплений шим. Він вірив, що збулася мрія, що більше вже Україна не буде розірвана, що УСРР з Галичиною та Буковиною буде такою міцною, що на неї змушені будуть зважати. Він плакав від щастя.

1) Араб, що народився у Вифлеємі й скінчив семінарію в Назареті.

Під час першої сесії Академії Наук, на могилі І. Франка, він проголосив зворушливу промову, в якій казав, що збулися його найкращі мрії. Роки 1939-1941 були вершиком успіхів Кримського. Він мав учнів у Львові, в Києві, до нього приїздили з Кавказу, з Москви. Ним пишались, газети вміщали інтерв'ю з ним. Матеріальний стан його також покращав, — перед виїздом до Львова йому дали можливість пристойно одягнутися. Як персона грата» він виступав зі спогадами про Лесю Українку тощо. В січні 1941 року урочисто святкували його 70-літній ювілей і він одержав орден Леніна. При переповненій залі він побожно поцілував його, і в своїй промові вжив такого виразу: «О партия святая! Какое сердце не дрожит, тебя вспоминая?!». Другого дня він був у нас і, оповідаючи про цей виступ, мотивував його так: «Якби я сказав менше — «свої» могли б повірити в мою щирість, а так кожному видно, що це не щиро, а «ті» — однаково не повірять». Дальші події показали, що він мав у цьому рацію.

На початку червня Кримський повернувся з сесії Академії Наук з Львова й поїхав з своїм Василем до Ялти. Там його застало оголошення війни. Він поспішив з Криму до Звенигородки, щоб там залишитися на ціле літо. Його дуже непокоїла доля рукописів, що їх він доручив мені передати кудись до надійного місця, на схованку.

Тим часом у Києві зростала паніка. Вже наприкінці червня почалася шалена евакуація цінностей та установ. Перших днів липня було евакуйовано Академію Наук до Уфи. Як довідалася я пізніш, за кілька днів після того, до Звенигородки приїхало авто, треба гадати НКВД, й Кримському передано пропозицію негайно, в наглій справі, приїхати до Академії Наук. Коли він заметушився, збираючи білизну тощо, йому було сказано: «Марія Юхимівна (сестра) чекає на ваш приїзд у Києві, й все наготовлено для вас». Він виїхав, але нікуди не приїхав. Його не було ані в Києві, ані в Уфі. Очевидячки, як він колись сказав: «ті» йому не повірили, хоч якій він робив декларації. «Мурин зробив своє»...

Доля літературної спадщини Кримського невідома мені. Він залишив багато недрукованих праць, що їх я, з його доручення, передала до Бібліотеки Академії Наук. Там були Історія української літератури, Історія Хозар... Чи вони залишилися у Києві, чи їх вивезли німці — я не знаю, хоч тодішній директор Бібліотеки запевняв мене, що вони цілі, але їх могли вивезти останньої хвилини. На щастя для науки, молодий учень А. Кримського д-р О. Прищак спромігся вивести деякі з праць Кримського (вони були в кількох примірниках). Серед них Історію хозар. Невідома й доля цінної бібліотеки Кримського, що її він передав до Академії Наук.

Н. Д.

БОРИС. НОЛЬДЕ

(1876 — 1948)

27-го травня 1948 року несподівано згас у Льозанні професор державного й міжнародного права в Петербурзькому політехнікумі й у Петербурзькому університеті барон Борис Емануїлович Нольде, голова «Інституту міжнародного права».

Небіжчик, видатний фахівець міжнародного права, був автором низки студій у цій ділянці, як, наприклад, «Очеркь международного частного права». Юрьевъ. 1908., «Постоянное нейтральное государство», С.-Петербургъ. 1905.... Пра-

цшовав барон Нольде і на історичному полі; йому належать цінні й препарно написані книги: «Петербургская миссія Бисмарка», Прага, 1925; «Юрій Самаринъ и его время» Парижъ, 1926. «L'Alliance franco-russe: les origines du système diplomatique d'avant-guerre», Paris, Institut d'Etudes Slaves, 1936...

Талановитий публіцист, небіжчик зібрав деякі свої газетні й журнальні статі на теми закордонної політики, або з історії останніх часів царської імперії, в книжку «Далекое и близкое. Исторические очерки», Парижъ, 1930.

Барон Нольде ввійшов також в історію українознавства. 1911 року він видав свої «Очерки государственного права», що в них уперше, як правник і історик, проаналізував, за першоджерелами, відносини між Гетьманщиною і московським та петербурзьким урядами. Цінність матеріялів, що їх зібрав Нольде, була свого часу відзначена в українських наукових колах і частина його праці, що стосується до України, з'явилася у Львові 1912 року під заголовком «Автономія України з історичного погляду». Ця книжка, як «крамольна», попала під час першої російської окупації Галичини (1914-1915) до індексу, її наклад зник майже цілковито.

З великими труднощами, вже на еміграції, небіжчик Нольде, за допомогою автора цих рядків і покійного Ів. Кривецького, директора бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка, зміг дістати один примірник того «злочинного» видання для своєї книгозбірні. Нольде не приховав від мене свого задоволення, коли дістав це львівське видання, що його заголовок він умістив серед «інших праць автора», на обгортці своєї книги «Юрій Самаринъ и его время».

1915 року, заходами «Українсько-го бюра в Львові», де на чолі стояв В. Степанківський, з'явилася у

львівського видавця Payot французька редакція львівської книги: «L'Ukraine sous le protectorat russe», оздоблена портретами гетьманів. Між іншим, в приводу цього видання, небіжчик оповів мені факт вельми характерний для царської Росії. Було то за часів війни, й Payot, видав книжку Нольде, не питаючи його. Автор дізнався про вихід у світ своєї книжки від... російського «Департаменту поліції», що почав розслідування про «сепаратизм» (!) Нольде, бо його книжку, мовляв, використовує «українська пропаганда». Найцікавіше, що в той самий час, як «Департамент поліції» цікавився «сепаратизмом» (!) професора Нольде, цей «крамольник» займав високий пост директора юридичного департаменту в царському міністерстві закордонних справ!...

Не без зворушення згадую сьогодні ці часи, коли я, по скінченні університету й готуючись до доцентури, працював у семінарі професора Б. Нольде. Поміж студентами, що були учасниками того семінару, українці займали не останнє місце. Іноді цей семінар відвідував студент, що його сьогодні знає цілий світ. Був то Молотов, точніше — Скрябін...

З семінару проф. Нольде вийшла також відома праця І. Розенфельда: «Присоединение Малороссии къ России 1654-1793 г.г. (1915)». Свого часу, про неї писали українські науковці, а сьогодні можу додати, зі слів небіжчика Нольде, що цю працю майже цілу написав він сам...

Нольде не був промовець, свої виклади він провадив поволі, шукаючи слів, але всі ці слова були речеві й доцільні. Це був тонкий правник, що вмів усі складні правничі поняття вбирати в зовсім приступну форму. Був він справжній історик, а не лише автор історичних праць, що, звичайно, не є те саме. Нольде швидко сходив на історичне з якимось історичному процесі, а

не плутовався в дрібнищах, як це роблять не раз автори історичних праць; мав він також рідкий талант ставити кожну подію на своє місце, розумів, так би мовити, ерархію подій...

Минули роки, й я зустрівся з Нольде в Парижі, де весь час ми піддержували досить щільні взаємини, головню, наукового характеру.

Чи то через своє походження з давньої курляндської шляхти (він мав навіть предка, що був за секретаря в Мірабо і шукав допомоги Людовіка XVI проти російських зазіхань на Курляндію; про це є документи в архіві французького міністерства закордонних справ, що їх я віднайшов і що ними Нольде вельми зацікавився), чи то через свої колишні студії, але небіжчик завжди цікавився питанням народів, що їх доля зв'язала з Росією; остання його французька праця, що над нею він працював кілька років, якраз присвячена цій проблемі. Не знаю в хвилині, коли пишу, в якому стані залишився рукопис Нольде, в ньому російсько-українські взаємини були знаменито аналізовані, як я міг переконатися з начерків, що показував мені небіжчик за часів нашої спільної праці в бібліотечі Слов'янського інституту, де ми частенько обговорювали деякі питання, зв'язані з проблемою історичних зносин України з Росією. Нольде, що активною політикою ніколи в еміграції не займався (він десь ще в 20-х роках вийшов з «кадетської» партії), був з переконання федераліст, але як людина західної культури ніколи не хворів на східне сектанство, і розмови на українські теми, що їх він провадив з «сепаратистом», — автором цих рядків, — завжди були на високому рівні науки й куртуазії.

Думаю, що не зраджу тут таємниці, коли оповім, що Нольде, коли гітлерівські орди окупували Францію, не схотів виконати їх розпорядження — «рееструватися» в російському комітеті сумнозвісного Жеребкова. Він сказав мені одного разу: «Волюю зарееструватися в українському комітеті, жінка моя українка з походження, я займався українською історією, а що найважливіше — український комітет не є на службі гестапо, як російський...». Кінець-кінцем, Нольде ніде не «зарееструвався», але цей нібито дрібний факт варто зберегти для історії української еміграції у Франції за часів останньої війни. Думка Нольде, що мав величезні зв'язки у французькому світі, є виявом пошани до «Української Установи Довір'я», хоч і створеної німцями, але яка в дійсності захищала українські інтереси, а не німецькі.

Ще 13 березня Нольде був присутній на моєму викладі про «Історію Русів» у Товаристві французьких славістів та брав участь у дискусіях; потім я з ним бачився 10 травня... а потім коротке жалобне повідомлення в газеті «Монд».

Відійшов славний науковець, видатний правник і історик, розумна й симпатична людина, один з найкращих представників тієї російської інтелігенції, що її ми знали за давніх часів і що, загалом, маючи не абиякі моральні якості й велику загальну культуру, на жаль, в своєму ставленні до українського питання виявляли цілковите нерозуміння й запеклу ворожість.

Професор барон Борис Емануїлович Нольде цим якраз не грішив.

Ілько Боршак

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА Х Р О Н І К А

„Книги биття українського народу“ в Сорбоні

19 лютого 1949 р., у Сорбоні, відбувся прилюдний захист двох тез доцента при кафедрі слов'янських літератур і мов в університеті Бордо Жоржа Люсіані на ступінь *docteur ès lettres*. Перша теза, про Товариство З'єднаних Слов'ян, посередньо відноситься до України, *), друга (додаткова) — „Книги биття українського народу“. Переклад з уступом і примітками. Причинок до студії про Кирило-Методіївське Братство) є чисто українознавча теза, що вийшла з-під пера вченого, що студіював свого часу українську мову в Державній Школі Східних мов. Тому, що ця теза ще не з'явилася друком, мусимо покищо обмежитися лише обговоренням дискусії, яка провадилася під час її захисту.

Жюрі складалося з чотирьох професорів Сорбони: Ренувена (голова), Буржена, Путаса, Лябрі, та Гранена, професора в Школі Східних мов.

П. Люсіані подав коротке резюме своєї праці, що є другим томом ширшої праці: „Панславізм і слов'янська обопільність в XIX віці“, і зазначив, що за автора „Книг“ звичайно вважають Костомарова, але, на думку Люсіані, це був твір радше колективний що вийшов з Братства. Проте, — додав він, — хоч це є важливе питання, але не істотне. „Кирило-Методіївське Братство“ є велими цікаве явище в історії слов'янської обопільності, і поява його в Україні в 40-х роках XIX віку є зовсім природне, завдяки традиціям декабристів, Товариства З'єднаних Слов'ян, завдяки польському месія-

нізмові, чеському романтизмові та впливові французької революції, що прийшов безпосередньо чи посередньо від декабристів (як бачимо з цього резюме, автор зовсім не звернув уваги на вплив чисто української державницької традиції). „Книги“ є вислів ідей Костомарова й Шевченка, і, хоч слово „федерація“ не вживається в них, але зміст „Книг“ є якраз федерація слов'янських народів на ґрунті їх незалежності й свободи. Реалістична ідея, але одночасно революційна, яскраво зазначена в „Книгах“. Ця ідея, у формі православ'я, у протилежність польському католицькому месіанізмові, виправдує, так би мовити, заміну життєвих основ слов'янських народів за наших часів, — скінчив п. Люсіані, — багато з ідей „Книг“ здійснилися: кріпацтво скасовано, аристократичні привілеї знищено, ідеали Коллара, що були одночасно ідеалом Кирило-Методіївського Братства, здійснено. Польська молодь, що, як це бачив п. Люсіані під час своєї останньої подорожі в Польщі, виховується в ідеї слов'янської обопільності. (Хоч наша замітка має чисто інформаційний характер, але все таки не можемо тут не зазначити надмірного оптимізму автора тези щодо здійснення спрєжених ідей Коллара, а щодо виховання польської молоді в ідеї слов'янської обопільності, з гіршого досвіду маємо підставу дуже сумніватися Редакція).

З оцінкою праці п. Люсіані виступили проф: Лябрі та Буржен.

Проф. Лябрі зазначив насамперед, що „Книги“ є, без сумніву, цікавий і важливий документ, і недаремно царат

*) Див. про неї «Revue Historique» жовтень-грудень 1949 р., стор. 308-310.

ставився завжди вороже до їх ідей. Він особисто, під час свого перебування в Україні, в літі 1917 р. (проф. Лябрі належав тоді до складу французької амбасаді в Росії), бачив, які живі були там ідеї Кирило-Методієвського Братства. Це, власне, й спонукало опонента зацікавитися тоді творчістю Шевченка. (16 липня 1917 р. в поважному журналі "Меркюр де Франс" з'явилася стаття проф. Лябрі під назвою "Україна та її національний поет Шевченко". — *Редакція*).

Уваги, що їх проф. Лябрі подав до праці п. Люсіані, були такі: автор надто багато займається історією арешту й допиту братчиків, але не досить змальовує їх ідеологію. Оponent хотів би бачити в праці зацитовані вірші Шевченка з поезії "Сон", що викликали таке обурення Миколи І. (Тут проф. Лябрі сам наводить деякі вірші). Також не досить яскраво підкреслена різниця православних "Книг битія"... і католицького панславизму в Міцкевіча, що так вплинув на текст "Книг". Антитезу Шевченко — Міцкевіч варт було розвинути. Хоч термін "соціалізм" не фігурує в тексті "Книг", але проф. Лябрі знаходить в них соціалістичні ідеї. Бракує також тезі картини соці-

ально-економічного становища в Україні за сорокових років XIX віку, коли панство зросійщилося і коли на правому березі Дніпра й у Києві була така сильна польська культура. Реальна історія, історія науки, мусить на це зважати. Проф. Лябрі вважає також огріхом, що в праці кандидата не згадується "Історія Русів" та її вплив на ідеологію кирило-методіївців. Також цікаво було б порівняти ідеологію братчиків з ідеологією московських слов'янофілів, напр., Хом'якова.

Незважаючи на всі ці уваги, проф. Лябрі вважає працю п. Люсіані цінною, корисною й гарно написаною.

Тієї ж думки був другий опонент, проф. Буржен, хоч також пошкодував, що в праці нема розділу про соціально-економічне становище України в XIX в. Але й він підкреслив цікавість тези, що, без сумніву, віддасть прислугу французьким історикам.

Потім прийшло до дискусії над головною тезою, після чого, по нараді, журі признало п. Люсіані ступінь *docteur ès lettres*, з відзначенням *très honorable*.

П. Люсіані призначено звичайним професором історично-філологічного факультету в університеті Бордо.

● Після щорічних літніх іспитів 1949 р. в *Державній Школі Східних Мов* одержала диплом з "української мови й літератури" з відзнакою "дуже добре" панна Наталя Трухла, що одночасно скінчила Правничий факультет Паризького університету, діставши ступінь *licencié*. Перехідний іспит з першого курсу на другий склали: панна де Сент Блянка, п.п. Белле й де Жувансель, з другого на третій курс: п.п. Гаврилюк і Мезас.

● Бібліотека паризької *Школи Східних Мов* закупила у відомого українського й слов'янського книггара І. Хмелюка його *українознавчу бібліотеку*, що її Хмелюк, завзятий бібліофіл, зібрав упродовж довгих років.

● 26 листопада ц. р. на вчорашній перемонії, під головуванням президента Республіки, Сорбона передала диплом "гоноріє кауза" професорові *Анрі*

Грегуарові, званому візантиністові, що вже не раз забирав слово в українських справах.

● 6 березня 1949 р., заходами українських львівських товариств, а головню Українського Католицького Духовництва, відбулася в залі *Sainte Marie Auxiliatrice* український концерт, де п. *Марсель Ерар* (*Ehrhard*) виклосила доповідь: "Київ — місто віри й мистецтва". Марсель Ерар є професор російської літератури й мови в Львівському університеті й знала славістика. Йй належать поважні праці про Жуковського й Бантеміра. Саме недавно п. Ерар видала книжку про російську літературу, що її ми обговоримо на сторінках "України". Факт, що така поважна всена виступила з рефератом на українській імпрезі, є, без сумніву, культурним здобутком наших львівських земляків.

● В минулому зшитті (стор. 54) ми подали вістку про заснування міністерством освіти "Архіву української еміграції у Франції", що є власністю Французької держави й що має завданням зібрати різні матеріали, які стосуються життя української еміграції у Франції. Архів набуває матеріали шляхом пожертв і купівлі. В Архиві є вже понад 1.500 документів, але описано досі, за науковим способом, прийнятим у французьких архівах, 500 документів. Опис документів провадить архівар, В. Сенишович-Бережний. Матеріали Архіву не можуть друкуватися, за винятком окремих випадків, і то кожного разу за згодою Наукової Ради. Вони призначені для майбутніх істориків. Архів зберігає також матеріали з інших країн, поза Францією, але тільки найважливіші, бо тут, очевидно, він не може претендувати на повноту. Проте в цьому останньому відділі є вже поважні речі. Кожний українець, що має якесь почуття відповідальності перед історією, мусить пам'ятати, що історія пишеться за документами, отже, чим більше збереться тих документів, тим легше в майбутньому буде історикам працювати.

Адреса Архіву, куди треба надіслати матеріали, або звертатися з пропозиціями про продаж їх така:

Ecole Nationale des Langues Orientales vivantes. Archives ukrainiennes, 2, rue de Lille, Paris VII.

Описані досі документи надійшли, як пожертви, від таких осіб і установ: Е. Архипенко (Українська Родовідна Установа), О. радник Бачинський, проф. І. Боршак, КоДУС (Німеччина), Ф. Лабушняк, о. Олуфрив, о. митрат Перрідов, д-р В. Сенишович-Бережний, Я. Славутич, Ю. Тищенко, І. Хмелюк, А. Шаповал, Б. Шемет.

Всім їм Наукова Рада Архіву висловлює щире подяку.

● Заходами Наукового Товариства ім. Шевченка з'явилися перші два зшити *Енциклопедії Українознавства*, за голвною редакцією проф. В. Кубійовича й проф. З. Кузеля (160 стор. вел. 8°, з численними ілюстраціями й мапами). Поява цих зшиттів є певна подія в нашому закордонному культурному житті, й ми сподіваємося присвятити окрему рецензію "Енциклопедії Українознавства", що її можемо сміливо поручити нашим читачам. Вони напевно не покаліють затрачених грошей: 800 франків за зшит. Звертатися на адресу: André Fajgel, 27, rue des Bauves, Sarcelles (S. et O.).

● Цього року вийшов французькою мовою новий роман В. Винниченка "Новий Заповіт". Переклад з українського рукопису виконала Сюзан Давон, що написала до цього роману коротку передмову. (Nouveau Commandement. Traduit de l'ukrainien par Suzanne Davont, Paris, Editions des Presses du Temps Présent, 8°, стор. 378).

● 16-го вересня п. р. проф. Андрій Мазон, член Французької Академії Наук, виголосив доповідь про справу канонізації московського великого князя Дмитра і його дружини Євдокії. Справа ця має не абияке наукове значення, бо виявляє, як створилася церковно-релігійна легенда про Дмитра Довського, оповідає про долю цієї легенди впродовж історії, а також показує ясно, як склалися відносини московської православної Церкви до світської князівської влади.

● Група українських мистців, які тепер опинилися в Нью-Йорку та околицях, заснували Товариство "Спілка мистецької праці", що до неї належать, між іншими: Микола Бутович, Святослав Гординський, Сергій Литвиневко, Володимир Січинський. Спілка виконує праці в ділянках архітектури, малярства, графіки.

● Після довгої перерви знову почав виходити журнал «La Nouvelle Revue des Traditions Populaires», під редакцією Ван Жаннепа й Пуляя (Poullaine), присвячений фольклору. В цьому "Ревю" колієся діяльно співробітничали Драгоманов і Вовк.

"УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА"

Друковане кілька років в американській зоні Німеччини, видання проф. Володимира Січинського, знаного історика українського мистецтва, "Українська культура" закінчується друком і в недалекому майбутньому вийде в продаж. Це новий, в українському видавничому русі, тип видання альбомного характеру. Містить 36 таблиць, з 360 рисунками, з того 12 таблиць кольорових. Кожна таблиця дає певну цілість, де подано окремі ділянки і галузі знання і творчості українського народу, як побут, писемність, освіта, виробництво, житло, архітектура, різьба, малярство, графіка, тризуб, геральдика, гравєрство, друкарство, металєрство, зброя, ювелірство, ткацтво, килими, вишивки, писанки та ін. Видання охоплює час понад тисячу років.

Текст і докладні пояснення до кожного рисунку доповнюють це коштовне видання, що його можна замовляти: W. Sichynsky, 440 Maple Ave., Elizabeth 2, New Jersey, U. S. A.

НАШІ ВІДГУКИ

● Як наші читачі вже зауважили, ані в наших рецензіях, ані в нашій науково-культурній хроніці, майже нічого нема з наукового життя в Україні. Для органу українознавства це було б річчю ненормальною, якби... якби в Парижі була б хоч одна наукова книжка з Радянської України. Та річ у тому, що до Парижу досі ані одна така книжка не доходить. Це, мабуть, робиться свідомо, бо, наприклад, російські книжки у великій кількості доходять сюди. Звичай писати про наукові речі за документами, а не "за чутками", ми змуснені миритися з таким ненормальним станом. Та от зі статті "Наукова сесія в Київському державному університеті ім. Шевченка", що з'явилася в російському журналі "Вопросы истории" (1949, № 4, стор. 154-156), ми трохи дізналися, про що й як пишуть тепер історики Радянської України. На згаданій сесії, яка відбулася 17-23 грудня 1948 р., доцент Бородин виголосив доповідь "І. В. Сталін — організатор боротьби більшовиків України за створення ревкомів у період тимчасового перепочинку 1920 р.". Доц. Лавров виголосив доповідь "Більшовицька газета "Звезда" та її роль в робітничому русі в Україні в 1910-1912 р.р.". Відомий, кажучи делікатно, з "зміни віх" проф. Петровський в своїй доповіді "Перші зносини Богдана Хмельницького з російським урядом (так, нібито в XVII віці існував "російський" уряд!) про приєднання України до Росії" (!), очевидно, згадав добрим словом "буржуазно-націоналістичних" істориків Грушевського й Кордубу. Доцент Жебокрицький говорив про "Деякі питання внутрішньої й зовнішньої політики Туреччини напередодні першої світової війни". А ось красномовні заголовки інших доповідей на науковій "українській" сесії: "Історія батьківщини (якої?) в освітленні В. Г. Веїнського"; "Французька революція 1830 р. й російська громадська опінія"; "Сильна боротьба російських і українських військ проти Швеції за перших років північної війни"; "Внутрішнє політичне становище Індії після розділу"; "Боротьба Фрунзе за лєнінсько-сталінське розуміння й переведення нової економічної політики в Україні".

На берегах цих красномовних заголовків чи варт подавати наші уваги?..

● З нагоди 300-ліття революції 1648 року всі радянські газети писали про "воссоединение" (російські газети), або "возз'єднання" (українські газети) з "Московским Государством". "Воссоединить" або "возз'єднати" можна те, що колись було разом, а хіба ж Україна до 1654 року належала до "Московского Государства"? Ніколи.

Між іншим, упродовж десятиків років, здійснюючи накреслений "згорі" план русифікації української мови, більшовицькі мовознавці найбільше обурювалися з "буржуазно-націоналістичних шкідників на мовному фронті", що, мовляв, запроваджували до словників *вигадані, ніким не вживані слова, чужі живій мові українського народу*. Цікаво, як уважають теперішні мовознавці слово "возз'єднання", чи воно природне і чи рідне живій українській мові?

● Читаємо у відривному календарі, видаюму в Москві, під датою 26 квітня 1948 р.: "1856 р. помер П. Я. Чаадаєв, російський письменник, публіцист і філософ". (Як відомо, Чаадаєв був філософ-швейцарець з нахилом до католицизму). У цей сам час у Львові переслідують українців-католиків, а в Києві оголошують Куліша "реакційним націоналістом", В. Антоновича — "расистом", а Грінченка — "наклепником на робітничу класу". «Deux poids, deux mesures» (дві ваги, дві мірки), як кажуть французи.

● Нотуємо для історика наших сумних, а то й божевільних, часів ось такий факт: якийсь "Михаил Пархоменко (видно, землячок), полемізує в московській "Литературній Газеті" (24. XI, 1948) з журналом "Новый Мир", де була надрукована стаття, присвячена історичному романові "Даниил" (річ іде про Данила Галицького). "Новый Мир" згадав у своїй статті відоме прислів'я про Романа Метиславича: "Романе, Романе, худымъ живеши — Литвою ореши". Це не сподобалося нашому землячкови: "Як радянський патріот, я здивований і обурений тим, що на сторінках радянського журналу, розповсюдженого в широких колах, пролунало твердження, що цілковито є плідом брехливої протиросійської пропаганди Ватикану (!)...". Бо, бачте, це твердження вигадав польський іс-

торик Стриковський і ця "ватиканська (1) качка" залетіла в кінці (1) XVIII віку до російського історика Гатіщева (між іншим, останній номер 1750 року, отже, ерудиція нашого "землячка" кульгає)...

Не входячи тут у розгляд самого твердження Стриковського, мусимо визнати, що зробити з нього "агента Ватикану" на це міг спромогтися лише "самоотвержений малорос". Справді, "не так ті вероти"...

● З польської газети "Плянувка" (3 вересня 1949 р.) довідуємося, що в Страсбурзі, під час зібрання Європейської Унії, відбулася польська інтервенція проти "Лінії Берзона", тобто польська еміграційна делегація вимагала повернення до польської держави Галичини й Волині.

Цю інтервенцію, звичайно, ніяк не треба брати трагічно. Сучасники ніколи не можуть примиритися з рішучими політичними змінами, що їх вони є свідками. Ми певні, що коли б якийсь римський сенатор V віку залишив би свої спомини, читачі дізналися б з них, що наступ Аларіка, чи навіть самий "кінець західньої римської імперії", були якесь там незначні події, бо "Рим є вічний". Зрештою, сама історія польсько-українських зношин показує, як мало сучасники й перші покоління їх нападків миряться з політично-територіальними змінами. Польська держава втратила Лівобережну Україну 1654 року, але ще за часів Мазеи, тобто півстоліття пізніше, польські державні діячі поважно припускали можливість віднесення цієї України. Правобережну Україну Польща втратила 1793 року, але аж до 1863 року повернення її було програмою всіх польських політичних партій. Навіть на мировій конференції ще 1919 року Дмовський вимагав Бар і Кам'янець-Подільський.

Отже, цілком зрозуміло, що теперішні польські політичні партії в еміграції (окремі голоси існують, але вони якраз є "окремі" й нічого не змінюють у загальній картині) протестують проти "Лінії Берзона". І так буде воно ще за наших дітей. Проте історія це питання вже розв'язала, й розв'язала на користь нам, на добро й польському й українському народові. Тим самим скінчився польський період в історії України, або точніше, період польсько-української боротьби. Той, хто сьогодні, чи то в польському таборі, чи то в українському, пробує викликати цю боротьбу, працює свідомо або несвідомо на користь "третьюму" чинянові. Очевидячки, що, гово-

рячи про кінець польського періоду в історії України, ми маємо на увазі виключно політичний бік польсько-українського питання. Бо щодо культурного боку, який насамперед цікавить нас тут, справа стоїть зовсім інакше. Жодна культура в минулому, а в Галичині в зовсім недалекому минулому, не вплинула так різко на українську культуру, як польська. Цей вплив неважко додати в мові, в старій українській історіографії, в політичній думці й навіть, знову таки, особливо, в наших братів з Галичини, в особі політичного думання. Якщо порівняємо польські еміграційні газети з українськими теж в еміграції, порівняємо, річ ясна, безсторонньо, будемо вражені подібністю цих способів. Польська політика вкінці втратила українські землі, польська культура, ватомість, назавжди залишила свої сліди на тих самих землях.

● Читаємо в статті проф. Ю. Григорієва "Апостол українського відродження" ("Українець-Час", 25 вересня 1949 р.), що "Енеїду взяв з собою Наполеон, повертаючи з трагічного походу з Росії". Ця байка не має за собою жодного документального навіть натяку. Зрештою і принустити важко, що Наполеон, тікаючи з Росії, міг думати про якісь там книжки! Не до того йому було тоді! Але автор статті в паризькій газеті не є автором цієї байки. Її вперше пустив в обіг, скільки ми могли це встановити, В. Степанківський в своїй лозанській «L'Україне», в першому числі за 1915 рік. Скільки таких байок і легенд кружляє в українській літературі й скільки вони впливали й впливають на вироблення нашої громадської думки! При цій нагоді не можемо не згадати зливування, як це сказати більше, що його висловив у Парижі 1922 р. о. Дженокі, Апостольський делегат у Галичині. Як він казав, ніде йому не доводилося читати таких найнеймовірніших вісток, як в українських газетах. Чи не це вплинуло на висновок справоздання о. Дженокі Ватиканові про українську справу в Галичині, висновок, що латинською мовою звучав «Україni non-dum sunt maturi ad regendum», тобто "українці ще не дозріли до урядування".

● Едуард Вінтер, колишній професор німецького університету в Празі, автор відомої праці «Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine» (Ляйпціг, 1942), що під час гітлерівського режиму був його вірним слугою, дістав від радянської влади призначення на ректора університету в Галле.

● Колишній міністер Бенешівської Чехо-Словаччини *Губер Рінка* видав книжку "Празький переворот. Наперед ефабрикована революція". (Le coup de Prague. Une Révolution préfabriquée, Paris, 1949), що в ній докладно оповів, як чеські комуністи, з допомогою СРСР, перевернули Чехо-Словаччину Масаріка в "народну демократію". В книзі Рінки є також згадки про Україну. "Тримавши. — пише автор. — Підкарпатську Русь, ми знали, що ризикуємо постійними непорозуміннями й навіть важкими конфліктами, з радянськими українцями, захопленими надмірним націоналізмом" (стор. 11).

Що то за "надмірний націоналізм" можна запитати шановного автора? Чому прагнення до об'єднання українських земель в українців, радянських чи верадянських, є "надмірним націоналізмом", а прагнення чехів до володіння, скажімо, Тешіном, не є "надмірним націоналізмом"?

Оповідуючи про УПА в Словаччині, Рінка пише: "Бандерівці — це група українських націоналістів, що в Україні й у Польщі створили повстанський рух, щоб битися проти російських більшовиків і польських комуністів... Різним авантюристам, що між ними були й колишні SS, а то й просто бандити, вдалося пролізти в лави цих фанатиків (бандерівців" (стор. 110).

Знову можна запитати автора, чому українці, що "б'ються проти російських більшовиків", є "фанатики", а чехи, що, як оповідає Рінка в своїй книзі, тепер чинять опір "російським більшовикам", є "демократи"? Чому?

● Читаємо в брюссельському журналі "Ле Флямбо" (1949, № 4, стор. 405-406) з-під пера *Анрі Грегугара*, відомого визавиніста (див. "Україна", стор. 51-52): "Ми є свідками... воскресіння держав, що їх стародавні назви зв'язані в нашій пам'яті з лектурою дитячих років. Такою була для більшости з нас Україна Мазени, що її ми свого часу відкрили в "Карлі XII" Вольтера, якого ми більше не розгортали. Але тепер, коли переміщені українці зростають на брюссельському бруді страйк сну, чи точніше безсоння (автор має на увазі непорозуміння, що виникли між українцями-емігрантами й бельгійськими урядовими чиновниками), тепер, коли українські вимоги нам піддаються в переконливій, назалозній формі, хто відповідає соціальним вимогам, тепер ми готові читати про Україну майже все, що хочеш, починаючи від "Слово о Польку Гюревіч" і кінчаючи "Українськими Думами" Марії Шерер. (Див. нашу ре-

цензію в "Бюлетені Відділу Письменства Бельгійської Королівської Академії", 1948).

● Тільки в цьому році з'явилися друком "Справоздання" щорічного засідання п'яти академій, які складають, "Французький Інститут", за 1940 рік, сумний рік німецької окупації. В цьому "Справозданні" знаходимо, між іншим, доповідь *Моріса Палеолога*, що 25 жовтня 1940 р. ознайомив своїх колег з "Анню Ярославною, королевою Франції". Хоч сама доповідь нічого нового не принесе, але її варт тут занотувати, з огляду не тільки на тему, а й особу доповідача. Моріс Палеолог, згашений 1946 р. був видатний французький дипломат і останній амбасадор у царській Росії. 1-го грудня 1914 року він інтервенював у тодішнього міністра закордонних справ Сазонова у справі поводження російської окупаційної влади в Галичині та арешту митрополита Шелтицького, як про це Палеолог сам оповідав в своїй знаній книжці: «La Russie des Tsars pendant la Grande Guerre», Paris, 1922, I, 221. "Справоздання", що його ми висте згадуємо, має такий заголовок: Institut de France, Séance annuelle des cinq académies du... 25 octobre 1940... Paris, 1940, 4°

● На початку вересня помер відомий свого часу французький журналіст *Людовік Нодо* (Naudeau) (* 1872 р.). Неблизько був довго кореспондентом головних паризьких газет у Петербурзі аж до 1918 року, коли його більшовики були на якийсь час ув'язнили. Як кореспондент у Росії, Нодо, розуміється, мусів стрітнутися з українським питанням. Але до нього він завжди ставився вороже, прийнявши всі гасла російської пропаганди. Для нього українська проблема все була "німецька інтрига". Під ним оглядом, знаменна була стаття Нодо під заголовком "Україна та давність пангерманістських плянів", що з'явилася 31 грудня 1938 року, коли українська проблема була актуальна у французькій пресі, в журналі «L'Illustration».

● Читаємо в «The Ukrainian Quarterly», 1949, V.2, стор.178, в рецензії С. Гердинського на збірний том, присвячений "Слову о Польку Гюревіч" і виданий 1948 р. в Нью-Йорку (La Geste du Prince Igor), що цей том є праця "групи французьких і російських учених". В дійсності, хоч книгу пишемо французькою мовою, але поміж її авторами нема ні одного французького ученого.

ОГЛЯД і РЕЦЕНЗІЇ

Борис Крупицький. До методологічних проблем української історії. — Українська Вільна Академія Наук. Серія історична. 1. Праці Конференції історичної групи 6 липня 1946. 1946. Стор. 23. Циклостиль.

Треба рішуче визнати появу брошури Б. Крупицького за одню з найпомітніших явищ на полі наукового доробку за два роки праці теперішньої української еміграції. Бо стаття Б. Крупицького ставить перед українською науковою думкою цілий ряд нових і важливих проблем. Ґрунтовно підсумовує і оцінює попередню працю, ставить завдання на майбутнє.

В рядках програмової статті про методологічні питання української історії ввесь час відчувається, що вони є завершеним багатом ревіз фахової роботи і набутих за час цієї праці широких знань. Саме це дозволило авторові брошури з ясністю уявляти низку основних методологічних проблем української історичної науки, не загубившись в деталях зацеплених ним питань, чого так легко було допуститися.

Праця Б. Крупицького складається з трьох розділів: 1) Завдання української історичної науки на еміграції; 2) Про народницький і державницький напрям в українській історіографії; і 3) Генетична і порівняльно-соціологічна методи. До роботи присвячені методологічним проблемам, маємо ставити підвищені вимоги щодо її побудови. З цього погляду в автора не все гаразд, бо методологічно правильним було б поставити перший розділ в кінці праці. Маємо на увазі, певна річ, не тільки розміщення частин праці (хоч і це має своє значення), але і зміст кожної частини. В даному разі розділ про завдання нашої науки мав би обов'язково виходити з висновків і присудів автора про попередній хід розвитку української історіографії; та обставина, що цей розділ іде першим, зробила його через те дещо абстрактно-програмовим, і відповісти про те, якою ж саме має бути майбутня праця, читачеві доводиться тільки посередньо відшукувати у дальших розділах.

Коли ж говорити про два останні розділи праці Б. Крупицького, то, нам здається, що питання методології дещо штучно відокремлені від питання про напрямки. Державницький (В. Петров пропонує звати його антинародниць-

ким) напрям може послуговуватися і генетичною і порівняльно-соціологічною методологією, так само, як і народницький напрям може користатися з обох цих метод. І на практиці це раз-у-раз і бувало. Отже, авторові, при всьому його співчутті до державницького напрямку, треба було б виразніше зазначити, що продуктивні й нові, і свіжі наслідки він буде мати саме при застосуванні порівняльної методи. Саме цей висновок напрошується з його статті, саме на цій позиції явно стоїть автор, але невільно відокремлення питань про напрям і про методу дещо завадило йому це підкреслити.

Автор цілком до речі говорить про можливість синтезу різних напрямів. Щодо цього, він має повну рацію. Але йому варто при цьому мати на увазі ще народницький напрям, як один зі складників синтезу. — при всіх заслугах його представників перед українським народом, це вже явно перейдений етап, і теперішні прихильники цього напрямку по суті стоять на цілком вже застарілих позиціях. — а ширший напрям, який варто було б назвати радше "соціологічним". Під цим треба було б розуміти намагання вивчати і досліджувати різні історичні проблеми в комплексному взаємовідношенні з іншими сторонами певної історичної доби. Річ у тім, — і це автор забуває підкреслити, — що державницький напрям тільки тоді може бути енергій на історично-порівняльній методі, коли він виступає в синтезі з напрямом соціологічним. Інакше і бути не може, бо тільки на базі широких соціологічних узагальнень можна порівняти природу і характер державних інститутів двох (чи кількох) різних держав, чи ті чи інші обставини і шляхи в їх історичному розвитку. Саме через брак цієї синтези цілий ряд заслужених представників державницького напрямку не додержувався і не додержується історично-порівняльної методи.

Б. Крупицького, що в своїй брошурі виступає по суті за уявлення державницького напрямку дослідями, збудованими на підставі історично-порівняльної методи, треба вітати, як ученого, що втручає актуальну для нашої науки проблему і цікаво накреслив дальші шляхи наукового досвіду.

Програмова стаття Б. Крупицького

містить у собі низку цікавих, подекуди блискучих, спостережень, зауважень і висновків. Ознайомлення з нею є безперечним завданням не тільки для українських істориків, але й для ширшого українського культурного загалу.

Л. О.—ч.

Alexandre Choulguine. Professeur à l'Université Ukrainienne de Prague, ancien ministre des Affaires Etrangères de l'Ukraine. Les origines de l'Esprit National Moderne et Jean-Jacques Rousseau. Tirage à part des *Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau*. Genève, 1938, 8°, стор. 283

Вищезгадана книжка, що з'явилася в світ десять років тому, досі, скільки нам відомо, не була обговорена в жодному українському органі. "Україна" не може не зупинитися на праці О. Шульгина, бо вона торкається французького культурного життя і є, певно, єдина, у величезній кількості літератури про Руссо, писана українцем. Ну — і це найважливіше — вона є праця поважна й наукова. Провідні тези своєї праці автор ясно виклав у передмові: Руссо в нього — ідеолог модерного патріотизму, а зовсім не "досмополіт", у теперішньому значенні цього слова, як це не раз думають люди, незнайомі з творами геніального женевиця. Патріотизм діячів французької революції і, скажемо, новітній патріотизм, іде від Жак-Жака Руссо. Ті тези автор докладно обґрунтовує в дев'ятих розділах, що їх заголовки варт тут подати: Модерна нація й патріотизм у Франції напередодні революції; Патріотичні традиції Женеви; "Національний характер" Ж.-Ж. Руссо і вплив Женеви та Франції в його творах; Женевицький патріотизм Ж.-Ж. Руссо в його творах і злигуванні; Боротьба в Женеві навколо Ж.-Ж. Руссо та її реакції; Почуття Ж.-Ж. Руссо до Франції; Теорія Руссо про патріотизм; Таємниця впливу Ж.-Ж. Руссо; Французька революція і національний дух.

Більш знасизний, ніж його західноєвропейські колеги, Шульгин міг використати в своїй праці не тільки численну французьку й німецьку літературу, але також літературу мовами російською (Аршанер, Максим Ковалевський, Овсянничо-Куліковський, твори справді геніального Розанова...) і українською. Щодо останньої, ми не до всім певні, чи варт було морит такогь великого знавця національного питання, відкрить оригінального як на свої часи Драгоманова, зупинитися на

творах Грушевського й Славинського, що під цим оглядом нічого оригінального не привносять. Адже, Бочковський, що його цитує автор, був тільки сумлінний компілятор. Натомість, добре зробив автор, подавх деякі думки Лицянського, що їх варт знати на Заході. Та це змушує нас звернути увагу на ваду цієї цікавої праці: вона надто сумлінно призбирає різні думки про те чи інше питання. — такі навіть думки, що їх можна було б спокійнісенько залишити спати в бібліотеках, — а це, ясна річ, збільшило розмір книги. Проте власну думку автора на ті питання даремно шукати. Він наче боїться подати свою думку, і це не тому, що не має її, а тому, що надто вже обережний.

Влучно зробив Шульгин, пов'язуючи не раз свою студію з українськими ментами, але ці менти можна було б збільшити. Наприклад (стор. 61), подаючи цікаву аналізу женевицької "Реформи", автор міг би порівняти цей історичний факт з початком Унії в Україні. На стор. 67, говорячи про аристократичні тенденції Кальвіна, можна було б згадати аріянина Юрія Немрича, автора Гадяцьких пам'яток. Додамо до стор. 88 від себе, що під час втечі своєї до Страсбургу (1765) Руссо ледве не поїхав до Ватурина, бо дістав відповідне запрошення від Кирила Різумовського, що тоді, по усуненні з гетьманату, подорожував по Європі...

Хотіли б ми також бачити в книжці сторінку про вплив Руссо на Наполеона, на Наполеонівську легенду, а через неї на національний дух узагалі, і на український зокрема. В шостому розділі (стор. 189) можна було б докладніше зупинитися на писаннях Морреса проти Руссо: в VII розділі не зайвим було б дещо згадати з багатой польської літератури про твір Руссо щодо Польщі (стор. 203); кілька рядків у тому ж розділі (стор. 210) з "Чудацьких Думок" Драгоманова рішуче замало, краще було б подати в цілості відповідні тексти визначного українського мислителя XIX в. Мельхіор де Воґює не заслуговує на епітет "великий письменник" (стор. 242).

Не зовсім задовольняє нас також композиція, стиль і мова поважної праці Шульгина, річ, може, як для коле, змутована в наукових творах, але ми їй надаємо значення. В книзі є чимало повторень; автор ішеді добувається в розширені джері; стиль якийсь невизначний, є мовні неовороченості; жодний француз, малярквал, не обживатиме слово "Кольосач" (223, 235). Є й

коректорські помилки, що вражають читача (27, 45, 54, 124, 269...).

Цими увагами ми, звичайно, не хочемо зменшити наукової вартості праці Шульгина, що вперше в західній літературі звів систематично до купи всі тексти Руссо про патріотизм, що виявив низку питань, про які звичайний читач мав зовсім іншу уяву. Поміж цими питаннями зазначимо тут хоч би одне: Руссо був куди більш поміркований, ніж його учні, революціонери 1793 року, що, зрештою, завжди майже буває з мислителями.

Книга Шульгина є книга сумнівна, вона не буде пущена в напам'ять, а зникне в науці. *)

Jean Ciechanowski: Le raçon de la victoire. Les raisons secrètes de l'immolation de la Pologne. Traduit de l'anglais par Jean Dueray. 1947. 8° стор. 522.

Автор, амбасадор у Вашингтоні за часів 1941-45 (аж до того часу, коли союзники визнали "варшавський уряд") оповідає в цій довжелезній книзі про долю Польщі, Польщі лондонської, під час війни. Головне, це займає автора, це втрата Польщею українських і білоруських земель, які автор, звичайно, вважає за польські землі. Спогади Цехановського, добре написані, є важливим причинком до історії Східної Європи за часів Другої світової війни, і, як такі, очевидно, цікавлять українського читача. Зрозуміло, що ці спогади, в яких надто багато "діалогів", треба буде контролювати документами з інших джерел, у першу чергу, документами з архівів Вашингтону, Лондону і Москви, та ці документи наше покоління леве чи побачить.

Letters of Poniatowski on the Pruth campaign, 1711. (The Slavonic Review, листопад 1947., стор. 239-258).

Всі ті, що займалися добою Мазени та Орлика, знають про ролю генерала Станіслава Понятовського, батька останнього польського короля, в зносинах мазенинців з Карлом XII, Станіславом Лещинським і турецьким урядом. Висланець, по Подтаві, Карла XII і короля Станіслава в Царгороді, Понятовський листувався з шведською канцелярією в Бендерах. Частина його листів (1710-1714) зберігається в Стокгольмському державному архіві. Майже всі ці листи писано французькою мовою. З тих 135 листів лише один був видрукований повністю швед-

ським істориком А. Беннерштедтом. Але історик Стілле використав їх у своїх студіях про перебування Карла XII в Туреччині. Друга збірка, 16 листів Понятовського, всі — французькою мовою, — до Томи Функа, шведського амбасадора в Царгороді, теж зберігається в Стокгольмському архіві. Ардес Німет Н. Курат, професор слов'янської історії в Анкарському університеті, що його ми бачили перед війною в Парижі, де він працював над турецькими рукописами з Дорошенкової доби, готує до видання повну збірку листів Понятовського, а покищо він видрукував у лондонському "Слов'янському Огляді" сім листів Понятовського з 1711 р., що стосуються до Прутьської кампанії, — висланих Карлом XII, Функом, шведському радникові Мюллерові. Нема чого казати, яке важливе джерело є ці листи Понятовського, що під час війни був у турецькому таборі.

Українці, що читали праці Б. Круницького та І. Ворщака про події 1711 року, добре зроблять, як прочитають також листи Понятовського. Побажаємо, щоб наш колега з Анкари якнайшвидше видав ціле листування невтомного Понятовського, що був такий близький до мазенинців.

Taras Sevsenko, Napsal M. Basmak. Vydava Orbis. Praha 1947. стор. 38.

Ця, вельми охайно видана, книжка містить короткий життєвий поета й три чеські переклади Шевченкових творів, між іншими переклад "Бретика", з-під пера Францішка Тихого, автора вечірньої студії: "Шевченко в чеській та словацькій літературах" (XV том повного зібрання творів Шевченка у видаві Українського Наукового Інституту у Варшаві). Невеличка Шевченкіана чеською мовою від 1900 року закінчує цей зв'язний чужинський голос про Кобзаря України.

Eugène Cardinal Tisserant. The Holy See and the Byzantine Church and Empire. Reprinted from «The Review of politiks», vol. 9, N° 3, July 1947. Стор. 8.

В цій доповіді, висловленій у Католицькому університеті Notre Dame в Індіанополісі (ЗДА), кардинал Тіссеран подає цінний огляд зносин римських Пап з грецькою культурою. Бачимо ще раз, скільки Римській Престол зробив для ознайомлення Західньої Європи з грецькими творами. Варт було б перекласти цю доповідь на українську мову.

*) Непідписані рецензії належать редакції.

Slavonic Encyclopaedia. Edited by Joseph S. Roncek, Ph. D. University of Bridgeport, Philosophical Library, New York, 1949, вел. 8°, стор. 1445.

Головним редактором цієї "Слов'янської Енциклопедії" є професор університету в Бриджпорті Йосип Роучек, з походження чех; співробітників близько 120, в тому числі шість із 20 українців. Українськими редакторами зазначені М. Чубатий та Валтер Душник.

Найбільше поважливішого українського матеріалу подав професор університету в Маямі Олівер Фредериксен. Його перу належать цінні статті на теми: історія України від литовської доби до наших днів, Петро Сагайдачний, Галицька мова, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Кирило Розумовський, Київська академія, Петро Могила, історія української літератури, Скворода, Кирило-Методіївське Братство, Шевченко, Кудіца, Марко Вовчок, Основ'яненко, І. Франко, М. Грушевський та українці за кордоном. Статті написані, хоч і стисло, але повні ядерного змісту, опертого на фактах. Видка, що автор знав свій предмет вичерпно. Його ерудиція зробила б честь багатьом українцям. Хоч про дещо можна було б дискутувати, але в своїй основі статті проф. О. Фредериксена творять базу безстороннього розуміння історії України.

Якби хтось видав ці статті окремими брошурами в англійській та українській мовах, то зробив би велику прислугу популяризації правдивих відомостей про Україну та її змагання, як серед чужинців, так і серед українців, бо в цих статтях коротко, але яскраво, змальовано образ України в минулому й сучасному.

Статтям проф. О. Фредериксена доповнюються й статті інших неукраїнських авторів, як своєю безсторонністю, так і речевістю. Проф. Н. Бритський, з університету в Ілінойсі, подав статтю про селянське мистецтво України; Оскар Дарлінгтон, з Гофстра Каледжу, — про Буковину; Глен Дамке, з Оссидента Каледжу, — про події на Україні під час світових воєн; проф. Велдон Гібсон, з університету в Стемфорді, — про географію України, Карпатські Альпи та ріки Дніпр, Дністер і Донець; Мечислав Гейман, куратор архіву й музею Р.Е.С.У., — про українську пресу, життя на Україні, назву "Україна", Українську Господарську Академію в Подєбравах та українських мистців і громадських діячів: І. Трума, А. Лосенка, С. Василюкського, М. Ярошенка, В. Чорношвиця та С. Шелухина; Брест Тельрайх, з

Бовдоін Каледж, — про уніятів; проф. Самвіл Кеніг, з Бруклінського Каледжу, — про Поділля, Покуття, гуцулів, та українців в ЗДА, їх релігійні й культурні організації, пресу, здобутки; Валтер Кірхнер, з університету Далаваре, — про українців у Канаді, їх історію, організації, видатних осіб, пресу, літературу, музику; проф. Кларенс Манінг, з Колумбійського університету, — про козаків; проф. Ф. Новак, з Бостонського університету, — про Люблинський Союз; проф. Алфред Скерпан, з Кентського університету, — про Кирило-Методіївське Братство та В. Хмельницького.

З українських авторів подали статті: проф. К. Андрусичи, з університету в Саскечевані, — про Київ і Одесу; проф. М. Гайдак, з університету Мінесоти, — про праісторичну добу України, українські моря, виховання на Україні, Галичину, Український Науковий Інститут, українського мистця М. Ге; С. Гордиєвський, член УВАН, — про архітектуру й мистецтво України; колишній професор Українського Соціологічного Інституту в Празі, П. Григорів, — про історіографію України та українські політичні партії; Валтер Душник, співробітник українського часопису "Америка", — про українську мову, націоналізм, Берестейський Собор, Берестейський мир та П. Чайковського; Т. Луців, письменник, — про Полісся; д-р М. Мандрика, співробітник колишнього Українського Соціологічного Інституту в Празі, — про соціологію України та соціалізм на Україні; М. Нагірний, з Гайскул в Стемфорді, — про Всеукраїнську Академію Наук, Наукове Товариство ім. Шевченка в Львові, українську науку та окремих діячів, як Осип Далаура, Василь Доманицький, Євмен Лукасевич, О. Маркович, І. Озаркевич, А. Петрушевич, І. Верхратський; Клавдія Олесницька — про право; Роман Олесницький, колишній аташе польської дипломатичної служби, — про українську армію й кооперативи; проф. Т. Павличенко, з Саскечеванського університету, — про економічну географію України; проф. І. Решетар, з університету в Принсєнтоні, — про Карпати-Рутенію та Карпати-Україну й Ужгород; М. та Я. Чубаті, редактори "Українців Квартери", — про історію України до литовської доби; Я. Ч. — про життя в Україні.

Окрім того намічено ще понад 150 коротких заміток, без підпису авторів, про українські міста, місцевості й окремих діячів науки, мистецтва й політики.

З матеріалу цілого матеріалу вище.

що видавництво й головна редакція "Слов'янської Енциклопедії" очоче йшли на зустріч українцям, даючи їм місце нарівні з іншими народами, а автори статей на українські теми, як чужинці, так і українці, здебільшого виконали своє завдання сумлінно, безсторонньо й ретельно.

На жаль, цього не можна сказати про редакторів українського відділу. Фактично, вони нічого не зредагували і не використали надзвичайно сприятливої нагоди. Вмістили матеріал, що його подали сами автори, і зовсім не подбали, щоб притягти інших та заповнити всі прогали з іншими народностями гасла українським матеріалом. Це владає в очі, коли переглядаємо такі гасла, як Різдво, національне вбрання, фольклор, народна музика, театр, драма, кінотеатр, радіо на селі, територія, геологія й топографія, геополітика, населення, зміна населення, соціальна структура, селянство, родина, національні меншості, прапор, аграрна реформа, міжнародна політика, масонство, селянські книгозбірні, філософія, соціальне законодавство, візирні конституції, німецька окупація, психологія, слов'яни в Голівуді тощо. На кожне з цих гасел можна було подати український матеріал, як то зробили інші народності, але його не подано. Під кожним гаслом стоять: Росія, Польща, Югославія, Чехо-Словачина і т. д., а України нема. Не тому, що хотів її не допустити, а тому, що українська редакція про те не подбала. Досить було, наприклад, дати комуєв книжку "300 літ українського театру", щоб зробити замітку до гасла "театр". А скільки матеріалу можна мати про наше Різдво, вбрання, селянство, конституцію, музику!!! А про це в "С. Е." і слова не подано. Навіть більше! Не знайдете там окремого гасла про Коцюбинського, Стефаніка, Лесю Українку, Винниченка, Тобілевича, Кропивницького, Садовського, Заньковецьку тощо, але є про... співробітника одного з українських часописів, "Америка". Валтера Душника й редактора того часопису Патамая, відомого тим, що він є редактором. Але й це могло б бути до речі, якби було подано дещо про редакторів інших українських часописів в Америці, але вони відомостей про себе не подали, а редакція про те не подбала — і вишло односторонньо. Є про співробітників "Америки", а нема нічого про співробітників "Слов'янської Енциклопедії", як проф. К. Андрусшин, проф. Т. Павличенко, проф. М. Гайдак, проф. І. Рещетар, проф. М. Нагірний та інших.

Є в "С. Е." про Є. Коновальця й

Д. Донцова, але нічого нема про Є. Петрушевича, А. Левницького, В. Винниченка, С. Русову, М. Шаповала та інших визначних діячів української культури й політики. А відомо ж, що головна редакція й видавництво не забороняли українській редакції подавати потрібний матеріал про згаданих людей. Це свідчить про небезсторонність, або неуважне ставлення української редакції до своїх обов'язків. Не роблять чести українській науці такі замітки, як, наприклад, Валтера Душника про П. Чайковського, якого він на стор. 146 назвав "українським композитором", а інший автор, на стор. 1315, цілком слушно його називає "російським композитором", родом з Воткинська, на Уралі, вихованим у Петербурзі.

Перекручування імен українських співробітників "С. Е." також не свідчить про уважність. Коли люди так легкокажно поводяться з сучасниками й власними співробітниками, то що вже говорити про їх поводження з давноминулим?..

Незважаючи, однак, на всі ці недотяття, появу "Слов'янської Енциклопедії" треба вітати.

Н. Григорійв

Подаючи оцінку "Слов'янської Енциклопедії", що її зробив налі заслужений працівник на культурній ниві, почувася до обов'язку додати тут деякі свої думки.

На карб українській редакції "С. Е." треба узяти відсутність ясного критерія, кого й що вважати "українським". Ба чому, власливо, Айвазовський є "український майял", а Богомолец — "російський учений"? Чому Лятошинський і Пащенко — "російські композитори"? Чому Кривий Ріг — "російське місто"? Чому під гаслом "Почаївська лабра" навіть не згадано про Україну?..

Щожло головної редакції, то їй треба закрити ту задержку пропоруцію в матеріалах, що стосуються того чи іншого українського діяча. Історики Володимир Антонович і Костомаров (що за дивний зміст подано під цим гаслом!) цитали чотири й шість рядків, Драгоманов — 8 рядків, а скажемо, публіцист Донцов — 20 рядків... Думаємо, що заслуги перших для славетки все ж більші, ніж заслуги хоч би й відомого публіциста. Редактори славетки повинні це знати.

Також на карб головній редакції треба узяти чудну манеру зохавати під одним і тим же гаслом дві статті.

наприклад, під гаслами: Львів, Мукачево, Драгоманов, Гоголь... Ми розуміємо, що редакція хотіла подати разом думки українця й поляка, чи українця й чеха, чи українця й росіянина. Але енциклопедія не є публіцистика, а наука; нема української наукової правди, чи польської, чи російської, а є просто наукова правда, спільна й обов'язкова для всіх. Коли ж головна редакція не була певна щодо своїх національних співробітників, треба було знайти науковця, що йому інтереси науки ближчі, ніж різні там національні пристрасті. Треба було знайти науковця «*vir probus qui nihil affirmat, quod non probet*». Важко зрозуміти, чим керувалася головна редакція, вміщуючи в *слов'янській* енциклопедії гасла про Вірменію, Азербайджан, Грузію, Естонію, Узбекистан, курдів. Чи ці країни теж слов'янські? Також головна редакція мусіла б відзначити коректорські помилки, що їх ми зауважили під українськими гаслами (стор. 140, 207, 442, 443, 623, 698, 1131...).

Ну, й нарешті, чимало фактичних неточностей під українськими гаслами, що за них відповідальність, ясно, падає на українську редакцію:

Берестейська релігійна унія не була підписана в квітні 1596 р. і уклали її не "українська Церква", а "руська Церква", тобто, за нашою термінологією, українська й білоруська Церкви. (стор. 114); Брацлав на Поділлі змішано з Вроцлавом на Шлезьку; щоденник гетьмана Орлика не в писаній латинською мовою (стор. 442); історіографія знає щоденник *гетьманіча* Петра Апостола, а не *гетьмана* Апостола (теж там); "Запорожская Старина" зовсім не є "історичний документ" (теж там); не "більша частина історії Марковича писана російською мовою, а *мала* історія; газета Атанія Гончаренка в Америці не називалася "Свобода", а «*Alaska Herald*», слово ж "свобода" стояло як motto під заголовком (стор. 523); Дмитро Левинський не робив портрета Станіслава Лещинського; Пилип Орлик ніколи не перебував у Франції; жодного серйозного договору не було *підписано* в Переяславі 1654 р.; як треба розуміти таке пояснення під гаслом "Полтава": "битва українсько-шведської армії"? (стор. 1036); яким чином Рильск був "єврейський поет"? (стор. 1104).

Можна було б ще й інші неточності тут відзначити, але й цих, мабуть, досить, щоб подати лише одинокі згадки шановного співробітника визнати надто неблажливю. Не знаємо, яке вра-

ження "Слов'янська Енциклопедія" справляє на пересічного американського читача (пре враження на американського вченого можна здогадуватися), але тут, у Парижі, говорючи сьогодні лише про її українську частину, ми можемо лише з жалем ствердити, що перша "Слов'янська Енциклопедія" західною мовою не вийшла вдатна...

Сьогочасне й Минуле. Вісник українознавства. Видав Наукове Товариство ім. Шевченка. Рік третій. Нова серія 1948. I. Мюнхен — Нью-Йорк. Вел. 8". Стор. 130. (Головний редактор: Зенов Кузеля. Мистецьке оформлення: Петро Метик).

Україністи намагають три передвоєнні числа "С. й М.", редактованого незабутнім Василем Симовичем, особливо Шевченківського числа. Відновлене "С. й М.", орган діючого тепер на еміграції славіного Товариства, не розчарувало колишніх читачів "С. й М."

Редакція слушно зрозуміла, що раниш ніж пускати корабель українського наукового життя в бурхливе еміграційне море, треба зробити огляд долі й ведолі української науки в недавньому минулому й визначити теперішнє становище української науки (*faire le point*, як кажуть французи). Відповідно до цього, всі матеріали відновленого "С. й М." можна поділити, за змістом, на недавнє минуле, сучасне й майбутнє української науки, яка не з власної волі мусіла залишити рідний край.

Григорій Жуківський подає огляд сільсько-господарської науки на Україні, а Іван Вигванець (красномовний невідомий) описує стан високих шкіл в УРСР аж від її початку. Ця цікава стаття є по суті історією високої освіти в радянській Україні. Висновок автора?: "Теперішні високі школи в Україні... є чинниками русифікації...". Висновок невеселий, але справедливий. Щоб пересвідчитися цього, досить від часу до часу кидати оком на радянські газети чи то російською чи українською мовою.

Після УРСР — терні польської держави, що від 1939 р. перевернулася в "Генеральну Губернію" Третього Райху. Огляд долі, чи, точніш, ведолі, української науки в колишній державі Пилсудського за час другої світової війни розпочинається статтею Євгена Ю. Пеленського, що з неї вперше дізнаємося у Франції про "наукові видання", які з'явилися в Польщі в роках 1940-1944. (Заголовок "наукові" не зовсім відповідає змістові, бо деякі праці, як зауважує сам автор, радше стосують-

ся до публіцистики). Переглядаючи назви друків, що з'явилися, бачимо з задоволенням, що навіть за страшних воєнних часів українські науковці діяли й непогано діяли. На карб "німецької" України треба узяти ліквідацію німцями бібліотеки Української Наукової Інституції в Варшаві та української бібліотеки в Холмі.

Стаття З. Кузеді "Українознавство в Німеччині (1939-1945)" є по суті огляд того, що з'явилось в Німеччині з діялки українознавства в широкому розумінні цього слова, іноді навіть надто широкому, бо автор оглядає й чисто пропагандивні видання, що, зрештою, ми не беремо йому за зло, бо завдяки цьому ми вперше дізнаємося про ці видання, хоч якось дивно бачити прізвище Рорбаха чи Акселя Шмідта поряд прізвища Пенка...

Йе і слід було чекати, наукове українознавство в Німеччині мало своїм осередком Український Інститут у Берліні, що з рамени його вийшли за часів війни: німецька історія України та монографія про Мазену Єрваса Крупницького (знову таки варт записати в альбом "німецької" України твердження З. Кузеді про "немаї цenzурні труднощі" з перевиданням "Історії" Крупницького, між іншим, за одну лише згадку про неї у французькому науковому славистичному органі недавно видали в Москві головне редактора цього органу, заслуженого французького слависта), низка словникових і термінологічних праць, між ними великий українсько-німецький словник З. Кузеді й Я. Рудницького. З статті Кузеді дізнаємося також про українознавчу працю поза Інститутом: в цій царині треба згадати прізвища німецьких славистів: Маєр, Кох, Ієрбергер, Фасмер...

До "минулого" відносяться також некрологи: митрополита Шентницького (П. Ісаїв), В. Сімовича (Я. Рудницький), проф. Ілляка (І. Мірчук), М. Папчиника (Ю. Поляський)... Ці некрологи приносять чимало незвідомого дріб. Наприклад, ми вперше дізналися про поїздок молодого Шентницького до Києва й про його зв'язки з українською громадською, про його лист до царя Миколи II 1906-1907 р., хоч про цей лист і згадує в своїх споминах L. Bielinski, колишній міністер фінансів Австро-Угорщини; про меморандум митрополита до австрійського прем'єр-міністра в 1914 р., про те, як поляки вкрали в митрополита з тежки булунаки Бенедикта XV... І. Мірчук оповідає, як чохирні німецькі вчені (геолог Ілляк, географ Пенк, слависти Фасмер і Маєр) звернулися з меморандом до генерал-губернатора Га-

личини Франка, прохаючи дозволити відновити діяльність НТШ... Річ ясна, Франк і Ко не звернули жодної уваги на голос визначних німецьких учених.

Про "сучасне" української науки в Німеччині, чи, точніше, на території Німеччини, зайнятий американцями, знаходимо низку речевих оглядів: Український Вільний Університет, Технічно-Господарський Інститут, Греко-Католицька й Православна Академія, Українська Вільна Академія. Петочна хроніка й кілька фахових рецензій кінчать огляд "сучасного".

В. Кубійович, головний організатор наукової діяльності відновленого Товариства, накреслює речеву програму майбутнього української науки в еміграції. Програма хоч надто обширна, але подає українським ученим не одну цікаву думку.

Йк бачимо, перший том відновленого "Вісника Українознавства" є цінний з фактичного боку; кожний славист мусить мати його в своїй бібліотечці. А щодо українців, взає з пістимом зберігатимуть перший зошит "С. й М.", як доказ, що навіть за страшних часів війни, руйні, гіркого вигнання українська науковці не випустили з рук прапора української культури...

Erip si muove...

Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Romae, 1949, vol. I (VII), Випуск 1, 4^о, стор. 208.

Україністи добре пам'ятають цінність томів "Записок ЧСВВ", що виходили у Львові від 1924 р. аж до останньої війни, за редакцією о. Скрутея. Нема більше у Львові "Записок", як нема там більше самого Чину Василя Великого, що так багато принесло життя українській культурі. О.о. Василяни, всі вони тепер у Римі, відновили свої "Записки" та готують, за багаточисними ватиканськими архівами, такі праці, що в історика аж дух займає тільки від самих заголовків.

Поки що ми сержали перший збірник "Записок", що займаються студіями з різних галузей церковного історієзнавства". В Римі "Записки" видаються латинською мовою, і тим самим наближають українську науку до Європи.

Відновлені "Записки" розпочинаються студією А. Великого про роки 1603-1608 з життя Великімца Рутського, кийського греко-католицького митрополита (1613-1637), що відіграв таку видатну роль, як літературний полеміст і реформатор Чину Василяни, в церковному житті України. Роки 1603-1608 є якраз вирішальними роками в

житті Рутського, сина московського емігранта, коли він рішуче ставув на шлях активної участі в уніятській Церкві.

Проф. Пан, теж за ватиканськими архівами, подає цінні вістки про Василіянські монастирі в Угорщині XIII віку.

В біографіях Василіян, що згадані в роках 1939-1944, не без зворушення ми знайшли прізвисько о. Теофіла Коструби (1907-1943), пильного автора історичних праць, що від нього так багато можна було сподіватися на науковому полі.

Заслужений дослідник матеріалів до історії Унії, що зберігаються в ватиканських архівах, К. Королевський подає реєстр 11-го тому рукописів Руської Генеральної Прокуратури в Римі.

В *Miscellanea* знаходимо, теж за невіданими матеріалами, статтю А. Великого про дату смерті Рафаїла Корсака, греко-католицького митрополита (1637-1641), що помер у Римі.

"Бібліографія" містить на 44 сторінках науковий збірник ЧСВВ в роках 1939-1949 і критичні рецензії на праці з церковної історії. Рецензії подаються українською мовою; нею варт було б подати також короткий зміст латинських статей, бо, на превеликий жаль, у нас не те що звичайний читач, але й науковці, не завжди добре знають латинську мову, що на цьому ми особисто пересвідчилися. З цього погляду, становище, що його свого часу зауважив з тривогою єпископ Хоминини, за останніх років погіршилося.

Але мусимо зазначити, що мова "Бібліографії" не зовсім відповідає нормам сучасної літературної мови, на що редакція "Записок" повинна в дальшому звернути увагу.

Чи треба після всього цього ще підкреслювати наукове значення 1-го збірника відновлених "Записок ЧСВВ", що, сподіваємося, як і раніше, відводитимуть місце також загальній історичній тематиці. Через катастрофу, що спіткала наш видавничий рух, історичи не мають багато місця, де вони можуть друкуватися...

Рід та Знамено. Зшиток 1, 2, 3, 4, 1947. На правах рукопису. Друковано 100 прим. Вел. 4°. Циклостиль.

Знайшлося на спитальщині кілька ентузіастів минулого України, кілька людей, що незважаючи на щоденні турботи матеріального життя, заснували 1947 р. "Український Науково-Дослідний Інститут Родо- та Знаменознав-

ства", який має на меті "вивчення питань, зв'язаних з українською демографією, антропологією, історією окремих родів, осіб та їх знамен". Органом цього Інституту, що на чолі його стоїть М. Міллер, і є журнал "Рід та Знамено". Матеріали, вміщені в ньому, досить різноманітні з ділянки ефрагістики, генеалогії, герольдії тощо. Є тут статті чисто популярні й статті наукового характеру, що не раз придатуться й фаховим історикам. Не маючи змоги обговорити всі статті, відзначимо лише половинні, очевидячки, ті, що ми їх вважаємо "головніими": М. Битинський: Українські державно-національні відзнаки (авторські належить сумнівна компіляція "Мазенинци по Полтаві", Варшава, 1938); проф. М. Міллер: Матеріали до питання про тризуб; проф. В. Козловська: Клейма на посуди князівської доби (за матеріалами кол. Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка в Києві); проф. О. Оглоблін: Матеріали до родової Косачів; В. Ясенчик: В. Модзалевський — український родознавець; проф. Я. Рудницький: Про українські особові імення (стаття ця має деякі спірні моменти й заслуговувала б окремого обговорення); проф. Б. Круницький: Біографічне про від Орликів; В. Я.: До історії роду Драгоманових (документ 1784 р. з архіву кол. Полтавського Дворянського Депутатського Зібрання); Б. Сенотович-Бережний: Історична доля українського бодрства.

Цінні є також статті проф. Я. Пастернака "Періодічні печатки князівської доби на Україні"; проф. О. Оглоблін і В. Сенотович-Бережний нагадують читачам у документальних статтях діяльність Олександра Лазаревського та Бартоша Папроцького в ділянці українського родознавства.

Деякі статті супроводжуються іконографічною документацією. Хроніка цікава й реєстр праць про теми, що є програмою журналу, вельми корисна. Варт було б розширити відділ критичної бібліографії на поточні праці. Мова не скрізь витримана. Чому, властиво, редакція вибрала "Знамено" замість "Герб"? Перше досі збереглося у чехів і словінців, друге, польського походження, давно вже набуло права громадянства в українській мові. Гадаємо, що не всі читачі зразу розуміють зміст, що його вкладає редакція в слово "Знамено".

Зауважимо також, що французький переклад "Рід та Знамено" не є «*Genre et armes*», а «*Race et armes*».

● Юрій Вернадський видав нову працю, присвячену *Київській Русі* («Kievian Russia, Yale University Press, 1948, стор. 450»), що до неї ми ще повернемо.

● А. П. Вельмін, колишній російський еміграційний діяч у Польщі, друкує в часопису «Новый Журнал» (Нью-Йорк, 1946, XIV, стор. 290-306) статтю «Русское население в Польше во время оккупации», в якій знаходимо також матеріал про становище Української Православної Церкви в колишній Польщі за часів німецької займанщини.

● Брюссельський журнал «Le Flambeau» присвятив у № 3, 1948, велику статтю з-під пера Івана Червятинського українському поетові *Драй Хмарі*: *Le martyre de Draj Khmara, Poète ukrainien, Lettres inédites* (стор. 310-326). У цьому самому журналі видрукувано статтю І. Борщака: *Et l'Ukraine?* (1948, № 1, стор. 78-92; № 2, стор. 169-177).

● *Revue des Etudes Slaves* (1948, стор. 171-177), містить статтю І. Борщака: «*Русь, Мала Росія, Україна*». У цьому ж числі знаходимо «*Українську ероніку*» В. Унбегана й І. Борщака — критичні нотатки про українські праці: «*Русско-украинский словарь*», Москва, 1948 («Все, що бракує українській мові, автори нового словника беруть з російської мови»); «ГраMATика української мови» та «Як правильно будувати фразу» П. Ковалева; «Нарис української діалектології» Яр. Рудницького; статті Л. Булаховського в київському журналі «Мовознавство»; «До генези називного речення» Ю. Шереха; статті М. Майданського, П. Плюща, Т. Зайцевої, І. Грицинюка, Є. Старинкевича у журналі «Мовознавство»; «Український нарелос як функційна проблема» Яр. Рудницького; польську статтю Г. Уляшина про назву «українець»; перше число журналу «Наша мова»; «Історія української літератури» В. Радзкевича; «Тарас Шевченко» Марієти Шагіній; чеська книжка про Шевченка з-під пера М. Башмака; «Поетична творчість І. Франка», редакція та передмова О. І. Білецького, Київ, 1946; «В. Стефаник. Рассказы, перевод с украинского», Москва, 1947; «Горький і українська література» І. Стебуна, Київ, 1946; «Горький і Західна Україна» М. Пархоменка, Львів, 1947; переклади на українську мову творів М. Гоголя та І. Тургенєва; «Історія східних слов'ян» И. Мадурека;

«Le prince Askold» барона М. Таубе, Париж, 1947; «Россия и Турция в XVI-XVII в.в.», П. Смірнова, Москва, 1946; «Hetman Mazepa un seine Zeit» В. Круницького, Ляйпціг, 1942; «Письма и бумаги императора Петра Великого», УП. 2, Москва, 1946; «Колішщина», К. Гуслистого, Київ, 1944; цього самого автора «Турбаївське повстання», Київ, 1947; «Після війни», Ю. Смолича, Київ, 1947; стаття Ф. Шевченка про революцію 1917 року на Буковині, видрукувана в журналі «Вопросы Истории», Москва, 1947; «Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946»; «Українська еміграція», С. Наріжного, Прага, 1942; «The Ukrainian Quarterly»; «Les dumy ukrainiennes» Марії Шерер; «Фольклор вітчизняної війни», за редакцією Ф. Колесси, Львів, 1945; стаття І. Симоненка в журналі «Советская этнография» (1948, 1) про Закарпатську Україну; «Покрайні записи на закарпатських - українських церковних книгах...» І. Панькевича, Прага, 1947; статті Д. Чижевського в «Zeitschrift für slav. Philologie» (XIX, 2, 1947) про повісті П. Куліша та про одну українську приказку Сквороди; брошури про мистців О. Пашенка, В. Лятошинського і А. Штогаренка (Київ, 1947); збірка статей та матеріалів про М. Леонтовича, Київ, 1947; «Народное декоративное искусство Украины и его мастера», М. Бабенчикова, Москва, 1945; «Архитектура Западной Украины», С. Бессонова, Москва, 1945; «Корифей українського театру», Софії Тобілевич, Київ, 1947; «Слогади» О. Гошиця, І. Винниг, 1947; «Письма П. Е. Репина», Переписка с П. М. Третьяковым, Москва, 1946.

До українознавчих статей у «*Revue des Etudes Slaves*», 1948, треба також зарахувати розвідку «Серапіон Владимірський, київський проповідник» (стор. 24-29) вєбіжчика Горліна, що загинув від руки гітлерівців. Передчасно згаслий славіст досліджує проповіді Серапіона, підкреслюючи, що той не мав нічого спільного з Володимиром на Клязьмі, де він був єпископом лише рік (1274-1275), а цілою своєю формациєю, цілим своїм життям належить Києву... Серапіон є останній в славному ряді київських проповідників». Друга розвідка, під заголовком «Батько Миколи Гоголя» (стор. 82-107), належить Робертові Тріюффові, професорові російської мови в Лівонському ліцеї. Він розглядає життя і творчість українського письменника Василя Гоголя, подаючи загальний зміст і переклад уривків з його комедії «Простак».

Цена
Prix — 150 frs.